

ירושלים – 'טבור הארץ' במסורת האסלאם

עפר לבנה-כפרי

מבין המסורות הרבות של שבחי ירושלים ('פצי'אל בית אל-מקדס') בחרתי לדון במסורות מסוימות הנוגעות למעמדה המקודש של העיר ולמרכזיותה בכריאה. חלק מן הדברים נדונו במחקרים שונים, וכאן הייתי מבקש להציג תיעוד נוסף, להעלות חומר חדש ולעיתים לתת פרשנות אחרת, אך אין ברעתי להציג סקירה שיטתית של הנושא בכללותו.¹ המאמר החשוב ביותר בתחום הזה נכתב בידי ונסינק,² ומאמרי הוא בעיקרו נספח לעבודה מונומנטלית זו. על-פי מסורת, המיוחסת לאנס בן מאלכ,³ 'גן העדן [אל-ג'נה] נכסף לירושלים, והסלע [אצ-צ'ירה, אבן השתייה] מגן העדן [מן ג'נת אל-פ'רדןס], והוא טבור הארץ [סרת אל-א'רץ]'.⁴ ונסינק

* מוקדש בהוקרה לקרן פרנסיס גנטר ז"ל למחקר על ירושלים.

1 E. Sivan, 'The על ספרות שבחי ירושלים ועל מסורות (חדית'ים) של שבחי ירושלים ראה, למשל: E. Sivan, 'The Beginnings of the Faḍā'il al-Quds Literature', IOS, I (1971), pp. 263-271; וכן 'חסון, 'ספרות שבחי ירושלים באסלאם', מ' שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 68-43.

2 A.J. Wensinck, *The Ideas of the Western Semites Concerning the Navel of the Earth*, (Verhandelingen Koninklijke Akademie van Wetenschappen: Letterkunde XVII, 1), Amsterdam 1916 [להלן: ונסינק]. חומר רב מצוי גם אצל הירשברג, ראה: J. W. Hirschberg, 'The Sources of Moslem Traditions Concerning Jerusalem', *Rocznik Orientalistyczny*, XVII (1951-1952), pp. 314-350. חומר נוסף מפוזר במחקרים שונים, המוקדשים לדיון במקומות הקדושים לאסלאם ובמיוחד במכה ובירושלים.

3 ראה עליו: ח'יר א-דין אז'ורכלי, אל-אעלאם, ה, ביירות 1980, עמ' 257.

4 ראה: אבו אל-מעאלי אל-משרף בן אל-מרג'א אל-מקדסי, פצי'אל בית אל-מקדס ואל-ח'ליל ופצי'אל אל-אש-שאם, כ"י טובינגן 27, דף 255, מס' 184 [להלן: אבן אל-מרג'א] (סימון שלי. כתב-יד זה הותקן על-ידי במהדורה ביקורתית במסגרת המחקר על קדושת ירושלים באסלאם לפי ספרות שבחי ירושלים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985). מסורת זו מצוטטת בשם אבן אל-מרג'א אצל מחמד בן עבדאללה אז'ורכשי, אעלאם אט-סאג'ד באחכאם אל-מסאג'ד, מהדורת אבו אל-ופאא מצטפא אל-מראגי, קהיר 1385 (ה) עמ' 286; ראה גם: בהאא א-דין אבן עסאכר, פצי'אל בית אל-מקדס, כ"י האוניברסיטה העברית, אוסף יהודה, 806, דף 210; אבו אל-פרג' עבד אר-רחמאן בן אל-ג'ווי, כתאב פצי'אל אל-קדס אש-שריף, כ"י פרינסטון 586 (אוסף גרט 31), דף 29א; Ibn al-Firkāh, 'Bā'ith al-Nufūs ilā Ziyārat al Quds al-1.9, p. 75, ed. Ch. D. Matthews, *JPOS*, XV (1935), p. 75, l. 9; אבן פז'יל אללה אל-עמרי, מסאלכ אל-אבצ'אר פי ממאלכ אל-אמצ'אר, מהדורת אחמד זכי באשא, קהיר 1342 (ה) עמ' 138; ועיי'ן: מג'יר א-דין אל-חנבלי, כתאב אל-אנס אל-ג'ליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל, א, קהיר 1283 (ה), עמ' 211, שורה 15; מחמד בן שמש א-דין אט-ס'וטי, אתחאף אל-אח'יצ'א בפצי'אל אל-מסג'ד אל-אקצ'א, כ"י האוניברסיטה העברית 116, דף 7; מחמד מהדי אל-מוס'י, כתאב תחפת אט-סאג'ד פי אחכאם אל-מסאג'ד, בגדאד 1376 (ה), עמ' 438; מצטפא אסעד אל-ליקמי, לטאאף אל-אנס אל-ג'ליל פי תחאאף אל-קדס ואל-ח'ליל, כ"י האוניברסיטה העברית, אוסף יהודה, 807, דף 4, שורה 16. השווה: א"ב פולק, 'אבן שתייה', ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 169.

מצטט מסורת זו מתוך 'נְהָאֵית אַל-אַרְבַּ' לַנְּוִירִי, שם מוזכרת ירושלים — ולא הסלע — כ'טבור הארץ'.⁵ במקביל מציין ונסינק מובאות שלפיהן טבור הארץ הוא במקום הכעבה, מקדש האסלאם במכה.⁶ המקורות היהודיים, הקושרים את ירושלים ל'טבור הארץ', למרכז הארץ, למקור שממנו התפשט העולם בבריאה, הועתקו למכה.⁷ המסורות המוסלמיות, שנדון בהן, אכן משמרות מעין מערכות מקבילות של מוטיבים לגבי ירושלים ולגבי מכה (ובמידה פחותה גם לגבי ערים אחרות), לעתים תוך השוואה ולעתים באופן נפרד לחלוטין.⁸ אפילו יסודות של אמונה עממית בקשר לטבור הארץ מופיעים הן לגבי מכה והן לגבי ירושלים.⁹

מעניין לציין, כי מבין המסורות המציינות את ירושלים במרכז העולם, יש המדגישה את הסלע ויש המדגישה את מסגד אל-אקצא. ואולי אפשר לראות בכך הד ליריבות סמויה בין שני האתרים המקודשים הללו בהר הבית.¹⁰

א. מסופר כי עבדאללה בן סלאם היהודי המומר — 4-663 (43 להג'רה)¹¹ שאל את הנביא מחמד על אמצעו של עולם (נַסַּט אַד-דְּנְיָא), ונענה:

היא ירושלים. אמר [עבדאללה]: וזאת על שום מה? אמר: משום שהיא מקום ההיאספות [לתחיית המתים] ובה תחיית המתים ובה הצ'ראט [הגשר על-פני גיהנום] והמאזניים, וזה דברו יתעלה: 'השבח [לאל] אשר הסיע את עבדו כלילה מן המסגד הקדוש [הכעבה] אל המסגד הרחוק ביותר [אל-מסג'ד אל-אקצא] אשר ברכנו את סביבותיו'.¹² אמר: ומדוע כינה אותו אל-אקצא? אמר: משום שהוא מרכז העולם.¹³

- 5 ונסינק עמ' 35-36; כך גם בכמה מן המקורות המצוטטים לעיל הערה 4.
- 6 ראה: ונסינק, עמ' 21, 36; ח' לצרוס-יפה, 'הפרובלמאטיקה הדתית של העליה לרגל באסלאם', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ה' 11 (תשל"ו), עמ' 238.
- 7 לגבי המקורות היהודיים של הרעיון ראה, למשל: הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 321 ואילך; י"א זליגמן, 'ירושלים במחשבת היהדות ההלניסטית', יהודה וירושלים: הכנוס הארצי השנים-עשר ליריעת הארץ, ירושלים תשי"ז, עמ' 201; על העתקת האגדות על מרכז הארץ מבית-המקדש למכה ראה, למשל: הירשברג (שם), עמ' 333, שם הוא מזכיר תהליך דומה גם לגבי כנסיית הקבר; וראה: ונסינק, עמ' 19, 35 ואילך, 41. פון גרונבאום מדגיש, שהמסורות היהודיות על מעמדן של ירושלים ובית-המקדש מצאו את דרכן אל האסלאם בתקופה קדומה למדי, ראה: G.E. von Grunebaum, 'The Sacred Character of Islamic Cities', A. Badawi (ed.), *Mélanges Tāhā Husain*, Le Caire 1962, pp. 31-32; ראה גם: א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה על פי האגדה', תרכ"ב, ב (תרצ"א), עמ' 138; ד' נוי, 'אבן השתייה וראשית הבריאה', ג' אלקושי, 'י-טן-פי ושרגא קדרי (עורכים), ולירושלים: דברי ספרות והגות לכבוד ירושלים המשוחזרת, ירושלים תשכ"ח, עמ' 363.
- 8 מסורות היוצרות מעין הקבלה ואפילו שוויון ראה, למשל, להלן, הערה 89 ואילך. וזאת לעומת הפרדה כמו, למשל, במסורות על טבור הארץ שנוכרו לעיל.
- 9 קיסטר מעלה תיאורים על מקומות ספציפיים, שנקראו 'טבור הארץ' בירושלים ובמכה, ועולי הרגל היו חושפים שם את טבוריהם ומקרבים אתם לאותן הנקודות, שנחשבו טבור הארץ. ראה: M.J. Kister, 'You Shall Only Set Out for Three Mosques: a Study of an Early Tradition', *Le Muséon*, LXXXII (1969), p. 194.
- 10 השווה, למשל, אחמד בן מחמד בן אבראהים בן סרור אל-מקדסי, כתאב מת'יר אל-ג'ראם בפצ'אאל אל-קדס ואש-שאם, מהדורת אחמד סאמח אל-ח'אלדי, יפו 1365 (ה) עמ' 50 על ספ'אן את-ת'ו'רִי, שבא למסגד אל-אקצא והתפלל בו ולא בא לכפת הסלע. מסורת אחרת מספרת, כי ספ'אן דווקא בא אל הסלע. ראה: אבן אל-מרג'א, דף 63א', מס' 240.
- 11 ראה עליו: J. Horowitz, 'Abd Allāh b. Salām', *ET*, I, 1960, p. 52.
- 12 סורת אל-אסראא (י"ז) פסוק א.
- 13 אבן אל-מרג'א, דף 86 ב' 87א, מס' 360; השווה: ונסינק, עמ' 22, 23; הירשברג (שם) עמ' 330, סוף הערה 3 מעמוד 329.

المَحْشَرِ وَالْمُنْشَرَاتِمْ فَصَلُّوا وَهَذَا فِي بَيْتِ الْمَقْدِسِ
 وَلَبَسَتْهُ قَوْسٌ أَوْ مِجَنَّهُ قَوْسٌ بَيْتِ الْمَقْدِسِ أَوْ مِنْ حَيْثُ بُرِيَ بَيْتِ
 الْمَقْدِسِ حَيْثُ مِنْ كَذَا وَكَذَا إِنْ سَأَلْنَا أَبُو الْعَرَاءِ أَبُو الْحُسَيْنِ الْفَارُجِي
 سَأَلْنَا عَبْدَ الْعَزِيزَ بْنَ أَحْمَدَ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ الْخَطِيبُ عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ
 كَاتِبِ الْوَلَدِ بْنِ حَادٍ سَأَلْنَا سُلَيْمَانَ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي
 عَبْدِ الْمَلِكِ الْهَرِيرِيَّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ الْأَعْرَجِيِّ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ الْعَرَضِيُّ
 وَالْحَنَابِلِيُّ بَيْتِ الْمَقْدِسِ قَالَ الْوَلَدِيُّ وَصَلُّوا أَدْرَسِي
 سُلَيْمَانَ بْنَ سَهَابٍ بْنِ خُرَاشٍ عَنْ مَعَاذِهِ فِي قَوْلِهِ قَالَ أَيُّمُ هَادِي الْمَنَادِكِ
 مِنْ كَانَ قَرِيبًا قَالَ مِنْ مَحْجَرِ بَيْتِ الْمَقْدِسِ قَالَ الْوَلَدِيُّ وَصَلُّوا
 عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْغَرَابِيُّ الْوَلَدِيُّ مِنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ زَيْدِ بْنِ
 جَابِرٍ عَنْ أَبِيهِ فِي قَوْلِهِ وَأَسْمِعْ يَوْمَ يَأْدِي الْمَنَادِي مِنْ مَكَانٍ
 قَرِيبٍ قَالَ الْعَرَضِيُّ أَيْ فِي بَيْتِ الْمَقْدِسِ مِثْقَالِ فِي الصُّورِ
 فَيَقُولُ سَمَاءُ الْعِظَامِ النَّخْعُ وَالْجُلُودُ الْمَمْرُوقَةُ وَالْأَسْعَاءُ لِلنَّطْعَةِ

إِنَّ اللَّهَ يُبْرِكُ الْخَمْعِي لِلْحَنَابِلِيِّ إِذَا سَأَلْنَا سُلَيْمَانَ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ
 ابْنَ مُنْذَةَ سَأَلْنَا ابْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ ابْنَ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْعَمْرِ بْنِ مَسْعُودَةَ
 سُلَيْمَانَ ابْنَ عَبْدِ الْمَلِكِ عَنْ غَالِبٍ عَنْ يَافِعٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَمْرٍو فِي قَوْلِهِ قَالَ
 قَضَيْتُ يَمِينَهُمْ لِسُورَتِهِ مَا يُطَاغَةُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُمْ مِنْ قَسَلِهِ
 الْعَذَابُ فَالْوَحَايَةُ بَيْتِ الْمَقْدِسِ الشَّرِيَّةُ الْوَالِدِيُّ مِنْ قَوْلِهِ وَاد
 بَيْتِ الْمَقْدِسِ وَادِي حَيْثُ مِنْ قَوْلِهِ مَا يُعَالِهُ الْبَابُ الرَّحْمَةُ
 الْبَابُ الْوَالِدِيُّ وَالْعَرَضِيُّ وَالْقَضِيَّةُ
 الْقَضِيَّةُ إِذَا سَأَلْنَا مُحَمَّدَ بْنَ كَلْبَةَ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مُنْذَةَ سَأَلْنَا ابْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ
 ابْنَ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ يَافِعٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْعَمْرِ بْنِ مَسْعُودَةَ
 غَالِبٍ عَنْ يَافِعٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ قَالَ ابْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ زَيْدِ بْنِ
 بَيْتِ الْمَقْدِسِ مِنْ حَيْثُ الْفَرْدِيُّ وَهُوَ صَدْرُ الْأَرْضِ قَالَ سُلَيْمَانَ
 وَحَدَّثَنَا الْوَلَدِيُّ مِنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ حَبِيبِ
 بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ الْجَوْلَانِيِّ قَالَ قَالَ الْجَلِيلِيُّ اللَّهُ وَجَلَّ جَلْمُ الْعَرَابِيَّةِ

במסורת דומה מכונה הסלע של ירושלים 'מצעו של עולם והמרוחק ביותר מבין המסגדים, והנכבד ביותר מבין המסגדים לאחר מכה'.¹⁴ למקאתל בן סלימאן. מחבר הפירוש הקדום לקוראן (מת בשנת 150/768 [להג'ה]). מיוחסת האמרה, כי 'הסלע של ירושלים מרכז הארצות, וכאשר אומר איש לרעהו: הבה ונלך לירושלים, אומר אללה יתעלה: מלאכי, היו עדים לכך שאני מחלתי לשניהם בטרם יצאו'.¹⁵ יש שנרמזת מעין היררכיה: 'מרכז הארצות - ירושלים, והמקום הגבוה ביותר מבין הארצות כלפי שמים ירושלים, ביניהם ארבעה-עשר מילין, והמקום המרוחק ביותר מבין הארצות

14 אבן אל-מרג'יא, דף 42א, מס' 135. הכינוי 'מסגד' לסלע הוא מאוד בלתי-שגרתי, וכך גם העירוב בינו לבין מסגד אל-אקצא (אקצא אל-מסאג'ד).
 15 אבן אל-מרג'יא, דף 92א, מס' 398. השווה מקאתל בן סלימאן, תפסיר, כ"י טראי אחמד III, 74, א, דף 210א; אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 10ב; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 75; אלי-לקימי (שם), דף 6א; אס-סיוטי (שם), דף 8א, שורה 5; ועיין: אבן אל-גיזוי (שם), דף 30א, שורה 5.

כיפת הסלע מבפנים

מן השמים — אֵילָה [אילת] 16. כאן מתגלה יסוד קדושה נוסף — הגובה והקירבה לשמים. 17. ונסינק מביא גם את התיעוד לחיאור מכה והכעבה כמרכז העולם. 18.

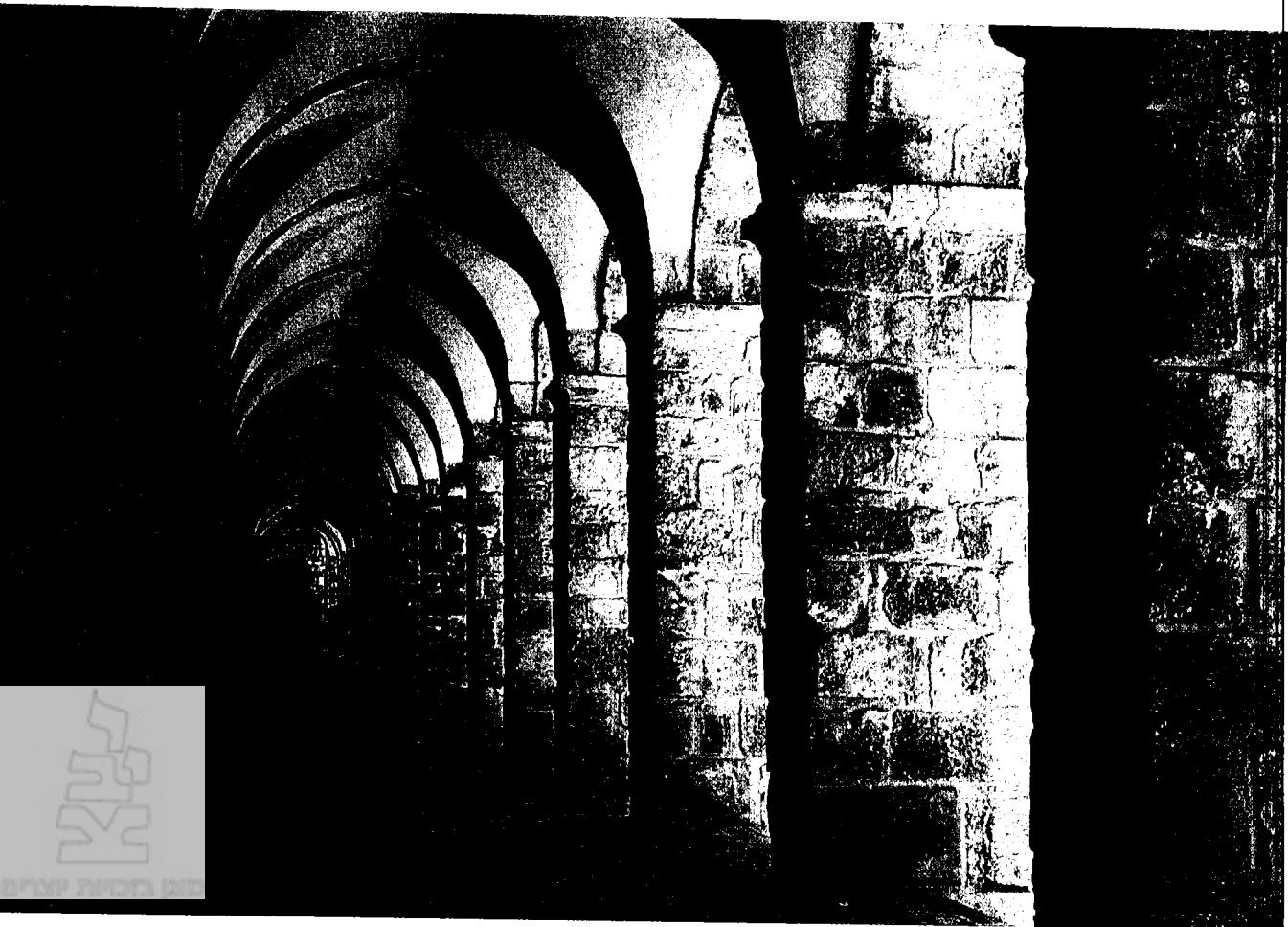
ב. מכה מכונה בקוראן בשם 'אם אל-קרא', 'אם הערים'. 19. סמל האם מופיע בקשר לציפון

16 אבן אל-מרגיא, דף 86א, מס' 357. השווה: צאלח אבן אחמד את-תמרתאשי, אל-ח'בר את-תאם פי חרוד אל-ארץ אל-מקדסה ופלסטין ואש-שאם, כ"י אסתנבול, אסד אפנדי, 2212, הדף האחרון. השווה להלן, הערות 62-63.

17 ראה: ונסינק, עמ' XI (ההקדמה), סעיף מס' 1, וכן, שם, עמ' 1 ואילך בתוספת תיעוד ממקורות יהודיים ונוצריים, והשווה להלן, הערה 62 ואילך.

18 לעיל, הערות 6, 7.

19 טורת אל-אנעאם, פסוק צג; וטורת אש-שורא, פסוק ז; וראה: ונסינק, עמ' 23; פון גרונבאום (לעיל, הערה 7), עמ' 32, ושניהם מדגישים שם את מרכזיותה של מכה בבריאה.

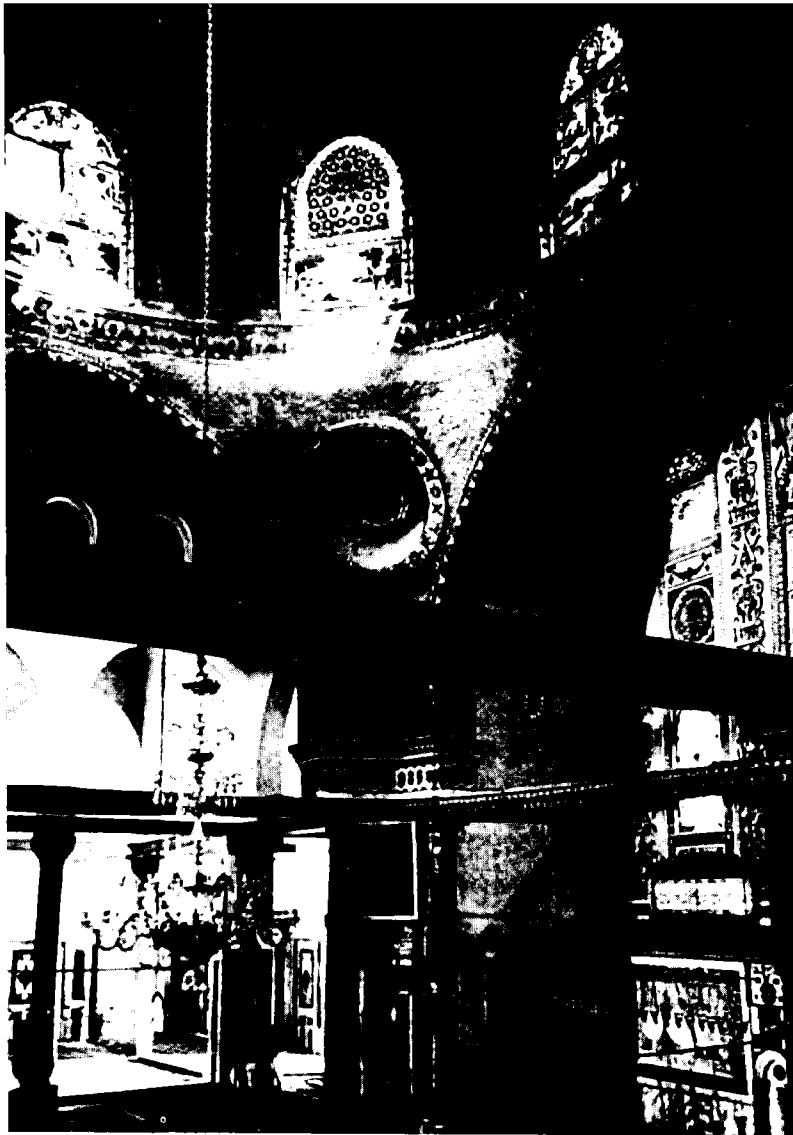

ולירושלים.²⁰ ואולי ניתן להעלות את הסברה, כי ניתן לקשר את הביטוי 'אם הערים' לביטוי מטרופוליס שפירושו עיר ואם, עיר המייסדת מושבות, ואשר הוסב ביהדות ההלניסטית גם לירושלים.²¹ הכינוי 'אם הערים' לירושלים נדיר בספרות הערבית.²² לפחות מן הבחינה הצורנית יש לקשרו לביטוי הקוראני המוסב למכה. באופן דומה אנו מוצאים את מצרים מכונה 'אם אד־נִיָא' מתחם הר הבית

20 ראה: ר"י צבי ורבלובסקי, 'מטרופולין לכל הארצות', י"א אבירם (עורך), ירושלים לדורותיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 172 ואילך; ב' דינבורג, 'דמותה של ציון וירושלים בהכרתו ההסטורית של עם ישראל', ציון, טז (תשי"א), עמ' 4.

21 ורבלובסקי, שם; וכן: זליגמן (לעיל, הערה 7), עמ' 196 ואילך; ובעיקר המאמר המצוטט שם, כי 'עתידה ירושלים להיעשות מטרופולין לכל הארצות'.

22 ראה: י' חסון, ההקדמה הערבית לחיבורו של מחמד בן אחמד אל-ואסטי, פצ'אל אל-בית אל-מקדס, מהדורת י" חסון, ירושלים 1979, עמ' 32, הערה 25 בציטוט אבן קתיבה, עיון אל-אחי'באר, ב, קהיר 1925, עמ' 273.

כיפת אל-אקצא

23. דמשק מכונה 'אם אש-שאם' (אם סוריה) ²⁴ ואפילו 'אם אל-קרא' ²⁵. על-פי דברי פרשנות, מכה מכונה 'אם הערים' משום שהארץ התפשטה ממנה ²⁶.

ג. מבין המסורות, הקושרות את ירושלים ואת מכה לבריאה, יש כמה, המייחסות למכה, לירושלים ולמקומות מקודשים אחרים אלמנט של בריאה קדומה, כפי שבמסורת היהודית נמנה בית-המקדש

23 אל-ג'ראחי, כשף אל-ח'פאא, ב, קהיר 1351-1352 (ה) עמ' 212, מס' 2310.

24 אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 97א, שורה 9.

25 אל-ביהקי, תאריח' ביהק, חידר אבאד 1968, עמ' 53; 'ובשאם אָם אל-קרא היא דמשק'; והשווה: מחמד בן אחמד אל-מקדסי, אחסן אל-תקאסים פי מערפת אל-אקאלים, מהדורת דה חויה, ליידין 1906, עמ' 298-299: 'אם אל-קרא בחג'אז היא מכה, ובח'ראסאן — מך...'. ניסוח זה מצמצם את הביטוי לבירת אזור, חבל ארץ או פרובינציה.

26 ונסינק, עמ' 38. על התרחבות העולם באגדות ישראל ראה: נוי (לעיל, הערה 7), עמ' 364. השווה: אבן אל-מרג'א, דף 355, מס' 191 (לגבי ירושלים); ושם, דף 339, מס' 122.

עם שבעת הדברים שנבראו קודם שנברא העולם.²⁷ כך נמסר בשם עֲאֲשָׁה, אשת מַחְמַד: הנביא תפילת אללה עליו וברכתו לשלום, אמר: מכה היא עיר רבת חשיבות אשר אללה רומם אותה ואת קדושת תחומיה; אללה ברא את מכה והקיף אותה במלאכים, לפני שברא דבר מן העולם כולו באלף שנים. אחר כך הוא צירף אליה את אל-מדינה וצירף אל אל-מדינה את ירושלים. אחר כך ברא את העולם כולו לאחר אלף שנה בכת-אחת.²⁸

מסורת אחרת, המדגישה אף היא את הצד ההיררכי בקדושת המקומות, מספרת, כי 'הארץ היתה מים ואללה יתעלה שלח רוח והיא מחתה את המים וקצף הופיע על פני הארץ, ואללה חילק אותה לארבעה חלקים. מן החלק הראשון הוא ברא את מכה, ומן השני את אל-מדינה ומן השלישי את ירושלים ומן הרביעי את המסגד של כופה'.²⁹ כאן נוספת כופה — כנראה בהשראה שיעית — אל שלושת המרכזים, שהתקבלו אצל המלומדים האורתודוקסים.³⁰

מסורת ידועה, המיוחסת לאבו ד'ר, רעהו של הנביא מחמד,³¹ מעמידה דווקא את מסגד אל-אקצא במקום שני לכריאה ולקדושה, לאחר הכעבה במכה. וזו לשונה: 'אמרתי: שליח אללה, איזה מסגד נוסד בראשונה? אמר: המסגד הקדוש [הכעבה]. אמרתי: ואיזה אחר-כך? אמר: מסגד אל-אקצא. אמרתי: כמה זמן היה ביניהם? אמר: ארבעים [שנה].'³²

27 השווה: אפסוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 151; ש' ביאלובלוצקי, 'ירושלים בהלכה', עלי עין: מנחת דברים לש"ז שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 25; ונסינק, עמ' 17.

28 אבן אל-מרג'א, דף 3 ב, מס' 2; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 18 והמקורות המצוטטים שם; וכן: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 10א; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 74; והשווה: ונסינק, עמ' 42, הערה 3.

29 אבן אל-מרג'א, דף 4א, מס' 3; ראה: קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 191, הערה 86; אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 7; אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 10א; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 74; אל-מתקי אל-הנדי, מסתדרן אל-

אקואל בסגן אל-אפעאל (קסם מן ג'מע אל-ג'ראמע לג'לאל אד-דין אס-סיוטי), כ"י האוניברסיטה העברית, אוסף יהודה, 630, דף 347 א (מצטט את אל-ואסטי); עיין גם: מחמד בן עבדאללה אל-אזרקי, אחי-באר מכה, מהדורת רשדי אצ-צאלח מלחס, א, ביירות 1969, עמ' 31-32; עבד אל-מלכ בן אבי אל-מנא, כתאב נוהת אנ-נאט'רין, קהיר 1308 (ה), עמ' 96; ונסינק, עמ' 18, הערה 3.

30 על מסורות שיעיות להעלאת מעמדה של כופה ומסגדה ראה: קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 189-190.

31 מת בשנת 652/3 (32 או 31 להג'רה). ראה עליו: J. Robson, 'Abū Dharr', EP, I 1960, p. 114.

32 אבן אל-מרג'א, דף 3א-3ב, מס' 1; השווה: מחמד בן אסמאעיל אל-בח'ארי, כתאב אל-ג'אמע אצ-צח'יה, ב, לידן 1862-1908, עמ' 346, 364, חדיית' מס' 10; אבן חנבל, מסנד, ה, קהיר 1313 (ה) עמ' 150, שורה 9; עמ' 156, שורה 13; עמ' 157, שורה 2; עמ' 160, שורה 11; עמ' 166 למטה; עמ' 167; מסלם בן אל-חג'אג' אנ-ניסאבורי, צח'יה

מסלם, מהדורת מחמד פאד עבד אל-באקי, א, קהיר 1374 (ה), עמ' 370; אנ-ניסאאי, סגן אנ-ניסאאי, ב, קהיר, 1930, עמ' 32; אבן מאג'יה, סגן, מהדורת מחמד פאד עבד אל-באקי, א, קהיר 1952, עמ' 248; אבו עואנה, יעקוב

בן אסחאק אל-אספראאיני, מסנד, א, חידר אבאד 1363 (ה), עמ' 391-392; מחמד בן ג'ריר אט-טברי, ג'אמע אל-ביאן פי תאויל איי אל-קראאן, ד, קהיר 1954, עמ' 8-9; אבו ג'עפר אט-טחאווי, כתאב משכל אל-אאת'אר, א,

חידר אבאד 1333 (ה), עמ' 32; אד-זומח'שרי, אל-כשאף, א, כלכותה 1856 עמ' 219; אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 2א; יאקות אל-חמוי, מעגים אל-בלדאן, ה, ביירות 1374-1376 (ה) עמ' 167; מחמד בן אחמד אל-קרטבי,

אל-ג'אמע לאחכאם אל-קראאן, ב, קהיר 1354-1365 (ה) עמ' 1379; אל-מכנאסי, כתאב פיה פצ'אאל בית אל-מקדס ופצ'אאל אש-שאם, כ"י טובינגן 25 דף 30א; פצ'אאל בית אל-מקדס ואש-שאם (אנונים), כ"י קמברידג'

Qq 91/2, דף 39א; אל-מוסוי (לעיל, הערה 4), עמ' 435, 438, שורה 7; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 52-53; אבן

קים אל-ג'וזיה, אל-מנאר אל-מניף פי אצ-צח'יה ואצ-צ'יעיף, חלב 1970, עמ' 92; סעד אד-דין אל-אספראאיני, זכרת אל-אעמאל וח'לאצת אל-אפעאל, כ"י פריס 1632, דף 42א, שורה 14; אחמד בן מחמד בן אבראהים בן

סורו אל-מקדסי, כתאב מתיר אל-גראם בפצ'אאל אל-קדס ואש-שאם, כ"י פריס 1667, דף 22א; אבן כתייר, תפסיר אל-קראאן אל-עטיים, א, קהיר 1952, עמ' 383, שורה 8; אד-זוכשי (לעיל, הערה 4), עמ' 29; אבן אבי

אלמנא (לעיל, הערה 29), עמ' 92; אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 7א; ג'לאל אד-דין אס-סיוטי, כתאב אד-רד אל-מנת'ור פי את-תפסיר באל-מת'ור, ב, קהיר 1314 (ה), עמ' 52, שורה 20; אבו אד-דיבע, כתאב אל-אכתפאא

פי מגאז אל-מצטפא ואח'ת-לאח'ה אל-ח'לפאא, א, אלג'יר-פריס 1931, עמ' 96; אל-הנדי (לעיל, הערה 29), דף

הסלע (אצ'צח'רה) מופיע גם הוא בקשר לבריאה. מסורת המוכאת בשם סואדה בן עטאא אל-ח'רמי, גורסת:

אנו מוצאים כתוב בספר, שאללה ירומם ויתעלה, כאשר ברא את הארץ וביקש לעלות אל השמים והם עשן, ההרים ביקשו כבוד בכך [כלומר] על מי מהם יהא הדבר. והסלע של ירושלים היה שפל רוח מתוך הכנעה לגדולתו של אלוהים יתעלה, ואלוהים הודה לו על כך וערך את העלייה ממנו.³³

וכן נמסר בשם כעב אל-אחבאר,³⁴ היהודי המומר: 'מצוי בתורה, שהוא [אללה] אמר לסלע של ירושלים: אתה כס כבודי הנמוך ביותר, וממך עליתי אל השמים, ומתחתיך נפרשה הארץ, וכל מי שיהם הזורמים מפסגות ההרים, [מקורם] מתחתיך'.³⁵

מסורת על כסא של מטה, המכוון כנגד כסא של מעלה, נמצאת כבר באגדה היהודית,³⁶ ופרישת הארץ מופיעה גם בקשר למכה.³⁷

הפסוק המקראי 'לִכֶּן פֶּה אָמַר אֲדֹנָי ה' הִנְנִי יֹסֵד בְּצִיּוֹן אֶבֶן אֶבֶן בַּחַן פִּנְתַּי יִקְרַת מוֹסְדִי... (ישעיהו

327 ב; חסין בן מחמד אד-דיאר-כפרי, תאריח' אל-ח'מיס פי אחואל אנפס נפיס, א, קהיר 1283 (ה) עמ' 38; אט-טברסי, מג'מע אל-ביאן פי תפסיר אל-קראאן, ב, חלק רביעי, ביירות 1954-1957, עמ' 147; אל-לקימי (לעיל, הערה 4), דף 7א, 33; אל-קאסמי, תפסיר אל-קאסמי, מחאסן את-תאויל, מהדורת מחמד פאדד עבד אל-באקי, ד, קהיר 1376-1380 (ה), עמ' 895. ועיין: אל-אזוקי (לעיל, הערה 29), עמ' 61, 75-76; אל-חאכם אנ-ניסאבורי, אל-מסתדרך עלא אצ'צח'חין, ב, (ריאד 1968), חידר אאבאד 1334-1342 (ה), עמ' 292; מקאתל בן סלימאן (לעיל, הערה 15), א, דף 58א; אבר נעים אל-אצבהאני, כתאב ד'כר אח'באר אצבהאן, א, לידן, 1931, עמ' 172 (הבית הראשון שנוסד על פני האדמה הכעבה, אחר כך בית אל-מקדס וביניהם היו חמש מאות שנה). כמו כן עיין: עבד אללה בן עמר אל-ביצ'אוי, אנואר את-תנויל ואסראר את-תאויל, א, לייפציג 1846, עמ' 166; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 79 (המקום הראשון אשר נבנה על פני הארץ כולה, מקום הסלע של ירושלים), אל-עמרי (שם), עמ' 166; אל-אספראיני, מסנד, דף 29א, שורה 3; השווה: ונסינק, עמ' 18, הערה 2; הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 316, הערה 6.

33 אבן אל-מרג'א, דף 39א, מס' 120; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 114 והמקורות הנוכרים שם; וכן: פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 50ב. ועיין: אס'סיוטי, חסן אל-מחאצ'רה פי תאריח' מצר ואל-קאהרה, מהדורת מחמד אבו אל-פצ'ל אבראהים, א, קהיר 1962, עמ' 138-139; E.W. Lane, *An Arabic English*, London 1872, p. 1478, *Lexicon*, IV, על הביטוי 'אֶסְתַּנָּא אֶלָּא אֶסְמָא' (סורה ב, כז), בדומה: 'אללה תעאלא למא אסתנא אלא אס'סמאא קאל לצח'רה בית אל-מקדס' (אבן אל-מרג'א, דף 39ב, מס' 121). השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 115 והמקורות המצוטטים שם; וכן: נאצר אד-דין אל-חנפי, כתאב אל-מסתקצא פי פצ'אל אל-מסג'ד אל-אקצא, כ"י אסקוריאל 1767, דף 35א; ועיין: אל-מכנאסי (לעיל, הערה 32), דף 43ב; אל-לקימי (לעיל, הערה 4), דף 16ב, על-פי אל-מהלבי, 'אל-מסאלכ ואל-ממאלכ', מהדורת צלאח אד-דין אל-מנג'ד, מג'לת מעהד אלמח'טוטאט, ד (1958), עמ' 51, המצטט את 'אהל אל-כתאבי' יהודים או נוצרים: 'הסלע הוא קטע האדמה הראשון לבריאה ושם מקום בריאת אדם... והשווה: קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 195, הערות 116-117.

34 ראה עליו: M. Schmitz, 'Ka'b al-Aḥbār', *ET*, IV, 1978, pp. 316-317.

35 אבן אל-מרג'א, דף 38ב, מס' 113; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22) מס' 111 והמקורות הנוכרים שם; וכן: אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 35א; ועיין: אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 63-64; אבן עטאכר (שם), דף 6א, שורה 17; מחמד אל-קאוקג'י, אל-לאלא אל-מרצוע, קהיר 1305 (ה), עמ' 46; והשווה: אבן אל-מרג'א, דף 39ב, מס' 122, התחלת המסורת. השווה: ונסינק, עמ' 54, הערה 1; הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 327.

36 ראה: אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 145; על כך שביח'המקדש מכוון כנגד כיסא הכבוד. ראה שם, עמ' 147, הערה 3 ועמ' 148.

37 השווה: ונסינק, עמ' 38.

כח, ט"ז) הועתק על-ידי פרשן מוסלמי מירושלים למכה; ³⁸ אכן זו נראית כיסוד בתהליך הבריאה. ³⁹

ד. המסורת של כעב אל-אחבאר מעלה יסוד נוסף, הקשור לקדושת ארץ-ישראל, ירושלים ואבן השתייה במסורת היהודית – מקורם של מי השתייה ומי הגשמים. ⁴⁰
כך, למשל, מפורש הפסוק הקוראני 'אל הארץ אשר בירכנו בה לבני האדם' ⁴¹ – 'מברכתה שכל המים המתוקים יוצאים ממקור הסלע של ירושלים'. ⁴² בדומה לכך מיוחסות לנביא מחמד האמירות, כי 'הנהרות כולם והעננים והימים והרוחות מקורם מתחת לסלע של ירושלים', ⁴³ וכי 'המים המתוקים והרוחות נושאות הגשם יוצאים ממקור תחת הסלע של ירושלים'. ⁴⁴ עדויות על דיונים בנושא נמצא, למשל, במסורות הבאות. מסופר, כי
כעב אמר: אין טיפת מים כלשהי ממעיין מים מתוקים קיימת, אלא אם מקורה מתחת לסלע של ירושלים. אמר איש מן הרעים: אני מכיר מעיין מים שאין מוצאו מתחת לסלע של ירושלים. אמר כעב: אולי כוונתך לעין סמאה'גי, ובשם אלהים, מקורה אכן מתחת לסלע של ירושלים. אמר מחמד בן עת'מאן: ⁴⁵ נודע לי שעין סמאה'גי בסביבות אל-בחריין, באמצע הים. ⁴⁶

38 ישעיה כח טז. ראה: עבד אר-רחמאן בן אל-גיזוי, אל-ופא באחואל אל-מצטפא, מהדורת מצטפא עבד אל-ואחד, א, קהיר 1969, עמ' 69.

39 ונסינק מצטט את הפסוק בהדגשת בריאה לפני שאר העולם, ראה: שם, עמ' 16, הערה 2; וראה: נוי (לעיל), הערה 7, עמ' 362.

40 ראה: ונסינק, עמ' 30 ואילך.

41 סורת אל-אנביאא, פסוק עא.

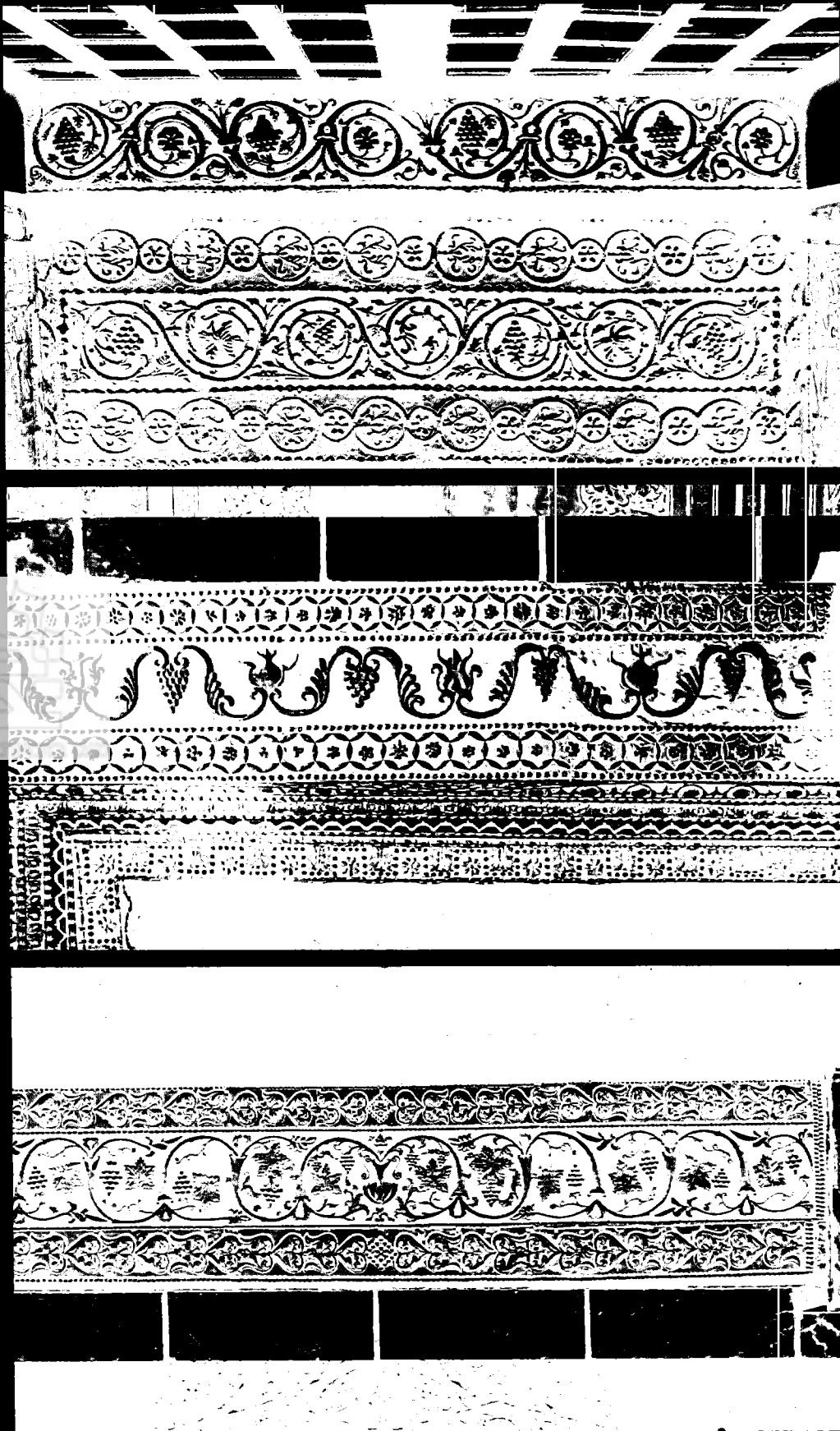
42 אבן אל-מרג'א, דף 38א, מס' 111; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 109 והמקורות הנזכרים שם, המפרשים אומרים לגבי 'הארץ' הנזכרת בפסוק כי היא אש-שאם או אדמת ירושלים ואפילו מכה. ראה: אט-טברסי (לעיל, הערה 32), יז, עמ' 43; השווה: אט-טברסי (שם), יז, עמ' 46-47; אס-סיוטי (שם), ד, עמ' 323 (בשני המקורות האחרונים מופיע גם, כי 'הארץ' היא אש-שאם, והמים המתוקים היוצאים מן הסלע הזה אשר בירושלים יורדים מן השמים אל הסלע ואחר כך מתפזרים בעולם); עיין גם: אבן כת'יר [שם], ג, עמ' 184-185; אד-זמח'שירי (שם), ד, עמ' 889; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 33ב; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 76 למעלה; אבן עסאכר, תאריח' מדינת דמשק, מהדורת צלאח אד-דין אל-מנג'ד, א, דמשק 1951, עמ' 129, 132; אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 6א, שורה 14; אחמד בן עלי בן עמר אל-מג'ני, אל-אעלאם בפצ'אאל אש-שאם, מהדורת אחמד סאמח אל-ח'אלדי, ירושלים [ללא שנת הוצאה] עמ' 52; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 202; אל-לקימי (שם), דף 16ב; אל-הנדי (לעיל, הערה 29), דף 345א; והשווה: ונסינק, עמ' 33, הערות 3-1; נוי (לעיל, הערה 7), עמ' 366.

43 אבן אל-מרג'א, דף 38ב, מס' 114; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 112 (והמקורות הנזכרים שם; וכן: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 6א; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 63; פצ'אאל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 52ב; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 33ב; ועיין: אל-לקימי (לעיל, הערה 4), דף 16ב; והשווה: ונסינק, עמ' 33-34.

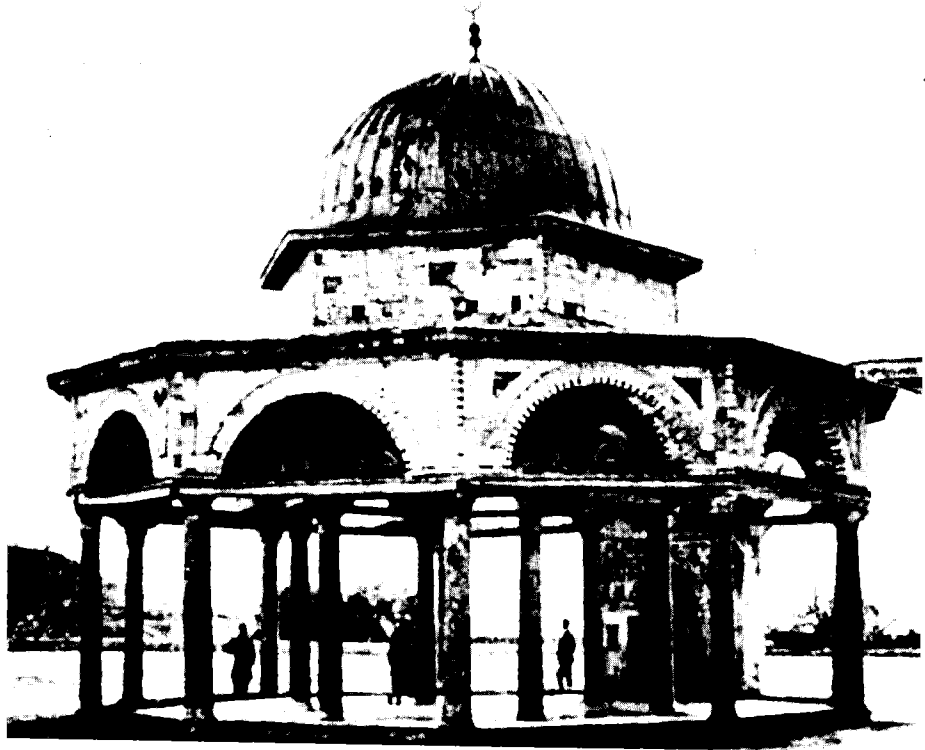
44 אבן אל-מרג'א, דף 39א, מס' 117; השווה: פצ'אאל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 53א; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 57ב; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 205; אס-סיוטי (שם), דף 20א; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 63; ג'אל אל-אד-דין אס-סיוטי, אל-לאאלי אל-מצנועה פי אל-אחאאדית' אל-מוצ'ועה, א, קהיר 1352 (ה), עמ' 458, שורה 18; ועיין: אט-טברסי (לעיל, הערה 32), יז, עמ' 46-47; אבו אלפרג' עבד אר-רחמאן בן אל-גיזוי, כתאב אל-מוצ'ועאת, ב, מדינה 1966, עמ' 51; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 75, שורה 21; אבן עסאכר (שם), דף 10ב, שורה 12.

45 מופיע כאחד ממוסרי המסורת הזו.

46 אבן אל-מרג'א, דף 38ב, מס' 116. השווה: אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 57ב, שורה 7; אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 20; ועיין: אל-לקימי (שם), דף 16ב; ראה גם ערך 'סמהג' אצל אבן מנט'ור, לסאן אל-ערב, ב, ביירות, 1933, עמ' 301.

לוחות נחושת רקועים
בכיפת הסלע

כיפת השלשלה (תצלום משנת 1864)

וכן מסופר:

הפרת גאה, ועמד לידו עבדאללה בן מסעוד,⁴⁷ והאנשים מאסו בגיאותו. ואמר [עבדאללה בן מסעוד]: אנשים, אל תמאסו בגיאותו. בשם זה אשר נפשי בידי, יבוא על בני האדם זמן, אשר בו יבקשו מלוא האגן מים, ולא ימצאו, עד אשר ישוכו המים אל מקורם, כלומר, בית אל-מקדס.⁴⁸

על ארבעת נהרות גן העדן, סיחון וגיחון, הפרת והנילוס, נאמר, כי הם יוצאים מתחת לסלע.⁴⁹

47 מת בשנת 32 להג'ירה. ראה עליו J.-C. Vadet, 'Ibn Mas'ūd', *EP²*, III, 1971, pp. 873-875; וכן: אז'ורכלי (לעיל, הערה 3), ד, עמ' 137, והמקורות הנזכרים שם.

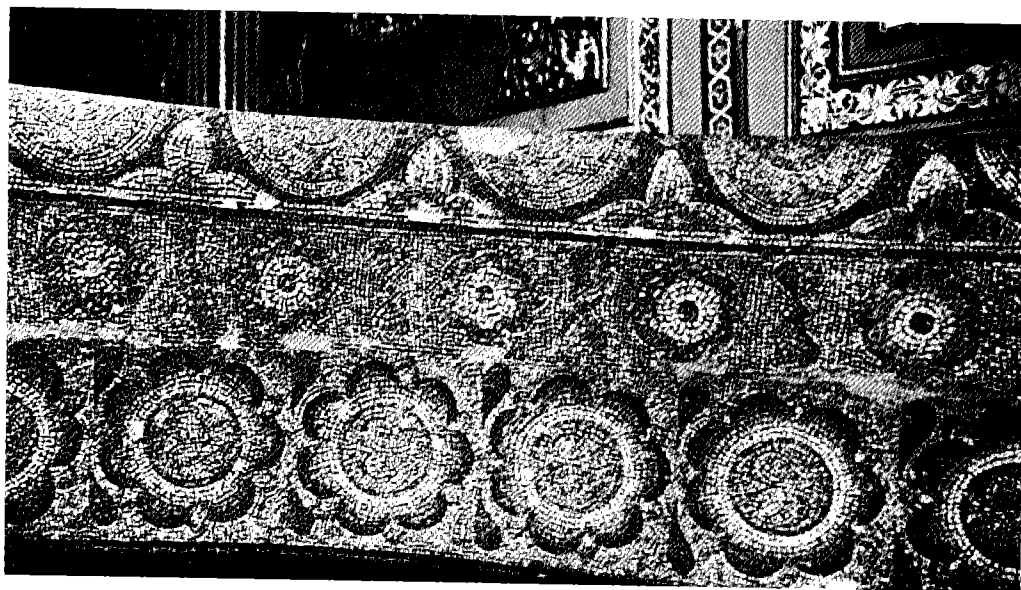
48 אבן אל-מרג'א, דף 38ב, מס' 115; השוה: אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 58ב-58א; אבן עסאכר, את-תאריח אל-כביר, א, דמשק 1329 (ה), עמ' 65, שורה 3: 'עד אשר ישוכו כל המים אל מקורם, והמים והמאמינים יהיו באש-שאם... והמסורת התבלבלה... ופעם אמר אל-קאסם: התלוננו בפני אבן מסעוד על מיעוט המים בפרת... [אן] התלוננו בפניו על ריבוי המים'. והשוה גם: אבן עסאכר, מדינת דמשק (לעיל, הערה 42), עמ' 299.

49 אבן אל-מרג'א, דף 38א, מס' 112; השוה: בראשית ב', יא-יד, ועיין: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 110, והמקורות הנזכרים שם, וכן: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 6א, שורה 15; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 63, שורה 17; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 32ב, שורה 7; אל-לקימי (לעיל, הערה 4), דף 16 ב, שורה 19; פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 35ב; ועיין שם, דף 53א-53ב; אל-ח'טיב אל-בגדאדי, תאריח בגדאד, א, קהיר 1931 (1349 ה)), עמ' 54-57; הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 326, הערה 1; אבן אל-מרג'א, דף 96א, מס' 407, ושם מסופר אודות ארבעת נהרות גן העדן, שמתחת ל'מרצפת השחורה', המופיעים בחזיון לילה של עבדאללה בן מחמד אל-חולי שנחשב לאחד האבדאל', בשנת 395 להג'ירה.

המסורת מיוחסת לנוף בן פצ'אלה אל-בכאלי, בן אשתו של כעב אל-אחבאר.⁵⁰ על הקשר בין הסלע למי גן העדן מסופר גם במסורת בשם הנביא מחמד, 'כי הסלע, הסלע של ירושלים, על עץ דקל, ועץ הדקל על נהר מנהרות גן העדן, ותחת הדקל אאסיה אשת פרעה ומרים בת עמרם, והן חוררות פנינים על חוטי מחורות של יושבי גן העדן עד בוא תחיית המתים'.⁵¹

ה. מסורות כאלו ואחרות מדגישות את הקירבה של ירושלים ושל אבן השתייה לגן העדן. בדומה לכך נמסר, ש'הסלע של ירושלים הוא מסלעי גן העדן'.⁵² 'שער משערי גן עדן פתוח אל ירושלים, דרכו יוצא אור מגני גן העדן והוא נופל על מסגדה [של ירושלים] ועל הריה וסלעיה, והסלע של ירושלים מסלעי גן עדן'.⁵³ וכן נמסר, כי 'שער פתוח מן השמים, משערי גן העדן, אשר החמלה והרחמים יורדים ממנו על ירושלים מידי בוקר עד בוא שעת יום הדין, והטל היורד על ירושלים הוא

50 ראה: אבן חג'ר אל-עסקלאני, תהדיב את-הדייב, י, חידר אאבאר 1325-1327 (ה), עמ' 490.
 51 אבן אל-מרג'א, דף 38א, מס' 110; השוואה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 108 והמקורות המצוטטים שם; ראה גם אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 6א; פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 4א; אבן עראק, תנויה אש-שריעה אל-מרפועה ען אל-אחאדית' אל-מוצ'ועה, ב, קהיר 1378 (ה) עמ' 176, מס' 29; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 32א; מחמד טאהר בן עלי אל-הנדי אל-פתני, תד'כרת אל-מוצ'ועאת, קהיר 1343 (ה) עמ' 72; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 63; על הקשר של הנשים שנוכרו עם חדיג'ה אשת מחמד ובתם פאטמה ראה: אט' טברסי (לעיל, הערה 32), ג, עמ' 22, אל-לקימי (לעיל, הערה 4) דף 16ב. השוואה גם: אבן חוקל, כתאב צורת אל-ארץ, מהדורת דה חויה, לייזן, 1938, עמ' 161.
 52 אבן אל-מרג'א, דף 37ב, מס' 105. השוואה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 128 והמקורות המצוטטים שם, וכן: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 6א, שורה 3; אבן שדאד, אל-אלעלאק אל-ח'טירה פי דיכר אמראא אש-שאם ואל-ג'זירה, מהדורת סאמי אד-דהאן דמשק 1962, עמ' 189, שורה 14; פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 4א; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 269; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 63, שורה 4; אל-לקימי (לעיל, הערה 4), דף 216; מחמד בן מחמד את-תאפילאתי, חסן אל-אסתקצאא פימא ת'בת פי אל-מסג'ד אל-אקצא, כ"י פרינסטון, אוסף יהודה, 4431 (95), דף 153 א: ועיין: אבן אל-את'יר, אנ-נאהיה פי גריב אלחדית', ב, קהיר, 1311 (ה), עמ' 254, אבן מנט'ור (לעיל, הערה 46), ד, עמ' 445; ראה גם מסורת הנתקלת בהסתייגות מסוימת של המחבר כי 'אל-עג'יה [סוג תמרים] והסלע, מגן העדן, אבן אל-מרג'א, דף 37ב, מס' 106; השוואה: אבן קים אל-ג'זויה (לעיל, הערה 32), עמ' 87, הערה 1 והמקורות הנזכרים שם, אל-מכנאסי (שם), דף 40א; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 63, שורה 2; אבן חג'ר (לעיל, הערה 50), ג, עמ' 231 (ערך 'ראפע בן עמר אל-מצרי'), י, עמ' 156 (ערך 'אל-משמעל בן איאס'); ועיין גם: אבן מנט'ור (לעיל, הערה 46), יט, עמ' 256, סוף; מחמד בן חביב, דר אנ-נט'אם פי מחאסן אש-שאם, כ"י פרינסטון, אוסף יהודה 1862 (4427), דף 13ב, שורה 8 ('הסלע והעץ מגן העדן'). על-פי מסורת אחרת, 'אדון המקומות בית אל-מקדס ואדון הסלעים — הסלע של ירושלים', אבן אל-מרג'א, דף 37א, מס' 104, השוואה: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 6א; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 63; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 269; אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 15א; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (שם), עמ' 209; אל-לקימי (שם), דף 16ב; את-תאפילאתי, דף 153; והשוואה: O. Grabar, 'The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem', *Ars Orientalis*, III (1959), p. 47, n. 78. לכיפת הסלע, הקשורים לתיאורים נוצריים של גן העדן, מסופר, כי בימי חליפותו של עמר ירד אדם דרך באר העלה (ג'ב אל-ורקה) שבמסגד אל-אקצא, לגן העדן, והביא משם עלים ששמרו על רענונתם. ראה: H. Busse, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Judaism*, XVII (1968), p. 457. בוסה מדגיש שם את האנטגוניזם בין כיפת הסלע למסגד אל-אקצא, המשתקף במערכת מקבילה של מסורות, כמו על הפתח לגן העדן, המובאת לגבי כל אחד משני האתרים. וראה: אבן אל-מרג'א, דף 48ב, מס' 164 (השוואה: אל-לקימי (לעיל, הערה 4) דף 15א); אבן אל-מרג'א דף 48ב, מס' 165 (השוואה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 154); וכן: פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 74א; ואבן חג'ר אל-עסקלאני, אל-אצאבה פי תמיז אצ-חאבה, ג, קהיר, 1325-1323 (ה), עמ' 224.
 53 אבן אל-מרג'א, דף 55ב, מס' 189; והשוואה: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 10ב; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 75, שורה 3.

ציפוי פסיפסי זכוכית על-גבי מערכת קשתות כיפת הסלע

מרפא לכל דווי משום שהוא מגני גן העדן.⁵⁴ על משה רבנו מסופר, כי הוא ראה את האור של אדון התפארת יורד ועולה בירושלים.⁵⁵ על מקאתל בן סלימאן נמסר, כי בא לירושלים והתפלל בכיפת הסלע, וקבוצת אנשים נאספה ללמוד ממנו. הוא פנה לכדווי שבא ודרך על המרצפת בגסות, וגער בו, שינהג בעדינות בהליכתו, משום שאתה דורך על גגות גן עדן.⁵⁶

ירושלים נקשרת לגן העדן גם במסורות אחדות על ערים מקוללות ומבורכות. המסורות הללו יוצרות הייררכיה של קדושה, מבטאות את המאבק עם הכיזנטים, ואולי משתקף בהן גם הד למאויים של 'חיבת המולדת'.⁵⁷

על-פי מסורת, המיוחסת לנביא מחמד, 'ארבע מערי גן עדן בעולם הזה: מכה ומדינה וירושלים ודמשק, וארבע מערי גיהנום בעולם הזה: רומא וקונסטנטינופול ואנטיוכיה וצנעא'.⁵⁸ מסורת

54 אבן אל-מרג'א, דף 55ב, מס' 190; והשווה: מחמד בן אל-חסין אל-כנג'י אל-צופי, פצ'אאל בית אל-מקדס ופצ'ל אצ-צלאה פיהא, כ"י טובינגן 26, דף 77ב; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 75; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 73א, שורה 8, מג'יר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 211; ועיין: אבן עסאכר (שם), דף 310, שורה 4; אס-סיוטי (שם), דף 7ב; אל-לקימי (שם), דף 4א, שורה 9.

55 אבן אל-מרג'א, דף 60ב, מס' 221; השווה אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 73א, שורה 5; אל-כנג'י (לעיל, הערה 54), דף 77ב; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 336, שורה 2; אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 310ב; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 75; מג'יר אל-דין אל-חנבלי (שם), עמ' 211, שורה 7.

56 אבן אל-מרג'א, דף 83א, מס' 338; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 140 והמקורות המצוטטים שם; וכן: אבן אל-מרג'א, דף 83 א, מס' 337.

57 ראה על המושג: חסון (לעיל, הערה 1), עמ' 53.

58 אבן אל-מרג'א, דף 60א, מס' 218; השווה: אבן עסאכר, מדינת דמשק (לעיל, הערה 42), עמ' 209-210; אבו אל-חסן עלי בן מחמד אר-רבעי, פצ'אאל אש-שאם ודמשק, מהדורת צלאח אד-דין אל-מנג'ד, דמשק 1950, עמ' 28-29; אבן עראק (לעיל, הערה 51), עמ' 48; אבן אל-פרכאח אל-פזארי, מחת'צר אל-אעלאם בפצ'אאל אש-שאם, כ"י פרינסטון, אוסף יהודה, 241 (4416), דף 12א; מחת'צר תחפת אל-אנאם (אנונים), כ"י פרינסטון, אוסף יהודה, 60, דף 4 א; עבדאללה בן מחמד אל-בדרי, נוהת אל-אנאם פי מחאסן אש-שאם, בגדאד-קהיר 1341 (ה) עמ' 11-12; אבן עסאכר, תאריח' (לעיל, הערה 48), עמ' 46; אס-סיוטי (לעיל, הערה 44), עמ' 458-459; אבן אל-

אחרת קובעת חלוקה של חמש ערים מקבילות.⁵⁹

7. הקירבה לשמים, אלמנט של קדושה, שנוצר לגבי ירושלים,⁶⁰ מופיע גם לגבי הסלע. במסורת, המיוחסת למטר בן טהמאן⁶¹ נאמר, כי 'הסלע הוא המקום הקרוב ביותר לשמים, על פני האדמה, וזה מרחק של שמונה-עשר מילין',⁶² כמו במסורת היהודית, ש'אין המקדש שלמעלה גבוה משלמטן, אלא י"ח מיל'.⁶³ במסורת אחרת בשם כעב אל-אחבאר נאמר, כי 'המסגד של ירושלים, היה מרום מכנפות הארץ, וכנפי שמים הרכינו עצמם אליו עד אשר לא היה המרחק בין הסלע לבין השמים אלא שמונה-עשר מילין, בעוד אשר לגבי זולתו, זה מרחק של חמש מאות שנה'.⁶⁴ על-פי מסורת, היה גובהו של הסלע בימי שלמה בן דוד שתיים-עשרה אמות, והיתה עליו כיפה עשויה עץ ריחני שגובהה שמונה-עשר מילין. מעל הכיפה היה צבי עשוי זהב, אשר בעיניו פנינה אדומה, ונשי אל-בלקא⁶⁵ במרחק שלשה ימים משם, היו טוות לאורה כלילה, אנשי עמאוס היו חוסים בצל הכיפה בעלות השמש, ובערוכ השמש היו אנשי הרמה מבקשים מחסה בצלה.⁶⁶ בשל קדושתה

- ג'וזי (שם), עמ' 51; מחמד בן עלי אש-שוכאני, אל-פואד אל-מג'מועה פי אל-אחאדית אל-מוצ'ועה, קהיר 1380 (ה) עמ' 428, מס' 1; ועיין: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 10א, שורה 16; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 21א, שורה 10; דף 73א; עבד אר-רחמאן אבן עבד אר-רוזאק, חאאק אל-אנעאם פי פצ'אל אש-שאמ, כ"י פרינסטון, אוסף יהודה, 3047 (4429), דף 38ב, שורה 13; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 74; פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 127א, שורה 2; עמאד אד-דין אל-חנפי, תד'כרת אל-עמאד פי פצ'אל אש-שאם, כ"י קמברידג', 742, עמ' 8; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 203, עמ' 210; והשווה: אבן אל-מרג'א, דף 60א, מס' 219; שם מובאת המסורת הבאה: 'בשם הנביא מחמד: ארבע [ערים] שמורות [בשל מעלתן] ושבע מקוללות. באשר לשמורות אילו הן מכה ומדינה וירושלים ונג'ראן, ובאשר למקוללות הרי הן ברה'עה (ראה: יאקות אל-חמוי (לעיל, הערה 32), א, עמ' 379) וצעדה (שם, ג, עמ' 406) ויאפת' וצהר (שם, עמ' 436) ובכלא ודלאן (שם, ב, עמ' 460) ועדן'. השווה: אבן עראק (לעיל, הערה 51), עמ' 58; שמש אד-דין אד'די'הבי, מיזאן אל-אעתדאל, א, קהיר 1325 (ה), עמ' 307, מס' 2462; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 62ב. למרות החשיבות והקדושה של העיר המוסלמית (ראה: פון גרונבאום (לעיל, הערה 7), עמ' 25 למטה), עיר עלולה גם להיות מקוללת, ועצם היותה עיר אינו בהכרח גורם לברכה. בחלק מן החומר מודגש האופי המוסלמי של ערים מבורכות לעומת קללת ערי הביזנטים.
- 59 אבן אל-מרג'א, דף 60א, מס' 217; השווה: אר-רבעי (לעיל, הערה 58), עמ' 28; אבן עסאכר, תאריח' (לעיל, הערה 48), עמ' 47; אבן עסאכר, מדינת דמשק (לעיל, הערה 42), עמ' 211-212; פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 127א, שורה 6; אבן אל-פרכאח אל-פוארי (לעיל, הערה 58), דף 11ב; על עונשה של קונסטנטינופול בשל שמחתה לאיד על חורבן ירושלים והתנשאותה, השווה: אבן אל-מרג'א, דף 84א, מס' 342. לעיל, הערה 16.
- 60 ראה עליו: אבן חג'יר (לעיל, הערה 50), עמ' 167.
- 62 אבן אל-מרג'א, דף 39א, מס' 119; עיין: אל-מכנאסי (לעיל, הערה 32), דף 16א; את-תאפילאתי (לעיל, הערה 52), דף 15א; אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), עמ' 84, מס' 137, הערה 6; מאקתל בן סלימאן (לעיל, הערה 15), דף 210א. על מכה נאמר כי היא הקרובה ביותר לשמים, ראה: פון גרונבאום (לעיל, הערה 7), עמ' 33; ונסינק, עמ' 15, הערה 1.
- 63 אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 138; הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 329. השווה גם: ונסינק, עמ' 14, הערה 2, לגבי גובהם של בית-המקדש וארץ-ישראל.
- 64 אבן אל-מרג'א, דף 39א, מס' 118; השווה: פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 48א.
- 65 ראה: J. Sourdel-Thomine, 'al-Balkā', *EP²*, I (1960), pp. 997-998.
- 66 אבן אל-מרג'א, דף 9ב, מס' 17. בהמשך המסורת מסופר על שמן שמימי ואש שמימית, שהיו למאור בבית-המקדש וחדלו בשל חטא בני אהרן. השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), עמ' 84, פיסקה 137, שורה 11 ועיין: פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 67א; אל-ליקמי (לעיל, הערה 4), דף 7ב; אבן אל-ג'וזי (שם), דף 20א.

וגובהה לא הוצפה ירושלים בעת המבול, 67 כמכה.

אשר לקדושת מקומות הנובעת מקדושת הרים, 69 'הכעבה נבנתה מחמישה הרים: לבנון 70 והר זיתים, כלומר מסגד בית אל-מקדס והר סיני ואל-ג'ודי והחומה שלה מחראא, 71. ההר של ירושלים הוזכר במיוחד כראוי לשמש מקום התבודדות לאישים יראי שמים, 72 ונקרא גם ההר של אדמת תחיית המתים. 73

על-פי פרשנות לפסוקים הראשונים של סורת התאנה בשם אבו הַרְיָה, 74 'רבונונו יתגדל ויתרומם נשבע בשם ארבעה הרים ואמר: [נשבעתי בתאנה וכזית ובהר סינין ובעיר מבטחים זן]. 75 אמר: "התאנה" – המסגד של ירושלים; [ובזית] – הר זיתים. ההר אשר הוא ממזרח למסגד של ירושלים; [ובהר סינין] – כלומר, הר סיני; [ובעיר מבטחים זן] – מכה, 76 בשם כעב נמסר על

67 נאמר: 'לא טפת ארעא דישראל במבולא' ראה: ונסינק, עמ' 15, הערה 3; ולגבי הר גריזים במסורת השומרנית ראה: שם, הערה 4.

68 שם, הערה 5; פון גרונבאום (לעיל, הערה 7), עמ' 33. אחת המסורות מספרת, כי חיבת נח הקיפה כמשך שבעה ימים את הכעבה, ואחר כך את ירושלים, ועצרה בהר ג'ודי (הוא הר אררט); ראה: אבן אל-מרגיא, דף 62ב, מס' 236; השווה אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 70ב; ועיין שם, דף 77ב; אחד בן מחמד בן אבראהים את-ת'עלבי, קצץ אל-אנביאא, קהיר 1929, עמ' 37; מחמד בן עבדאללה אל-כסאאי, קצץ אל-אנביאא, לידן 1922, עמ' 96-97; אנינוירי (לעיל, הערה 4), עמ' 307; מג'יר אל-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 21; על נח ובית המקדש השווה: ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 27), עמ' 25; וראה: M. Streck, *ḌJŪDĪ*, EP, II, 1965, pp. 573-574

69 ונסינק, עמ' 1 ואילך; השווה: זליגמן (לעיל, הערה 7), עמ' 198 ואילך.

70 ראה: לבנה (לעיל, הערה 4), סעיף 'אבדאל', עמ' 62 ואילך, 172 ואילך, על חסידי הר הלבנון.

71 ראה: אבן אל-מרגיא, דף 95ב, מס' 404; השווה: אל-אזוקי (לעיל, הערה 29), עמ' 37; אנינוירי (לעיל, הערה 4), עמ' 301; אבן שראד (לעיל, הערה 52), עמ' 36; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 86ב; אל-אספראאני, מסנד (לעיל, הערה 32), דף 19ב; אבן עסאכר, מדינת דמשק (לעיל, הערה 42), א, חלק ב, עמ' 120-121; עבד אר-רואק אצ-צנעאני, אל-מצנף, מהדורת חביב אר-רחמאן אל-אעטמי, ה, סימלאכ דאכחיל, הודו 1970-1972, עמ' 92; מחמד בן ג'ירי אט-טבר, תאריח' אר-רסל ואל-מלוכ, מהדורת דה חויה, הסדרה הראשונה, חלק א', לידן 1879-1901, עמ' 123; קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 191, הערה 89. קיסטר מצטט גם את כתב-היד של עבד אר-רואק ומהדורה אחרת של אל-אזוקי; לתפיסת היהדות, בנושא זה השווה: הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 347-346.

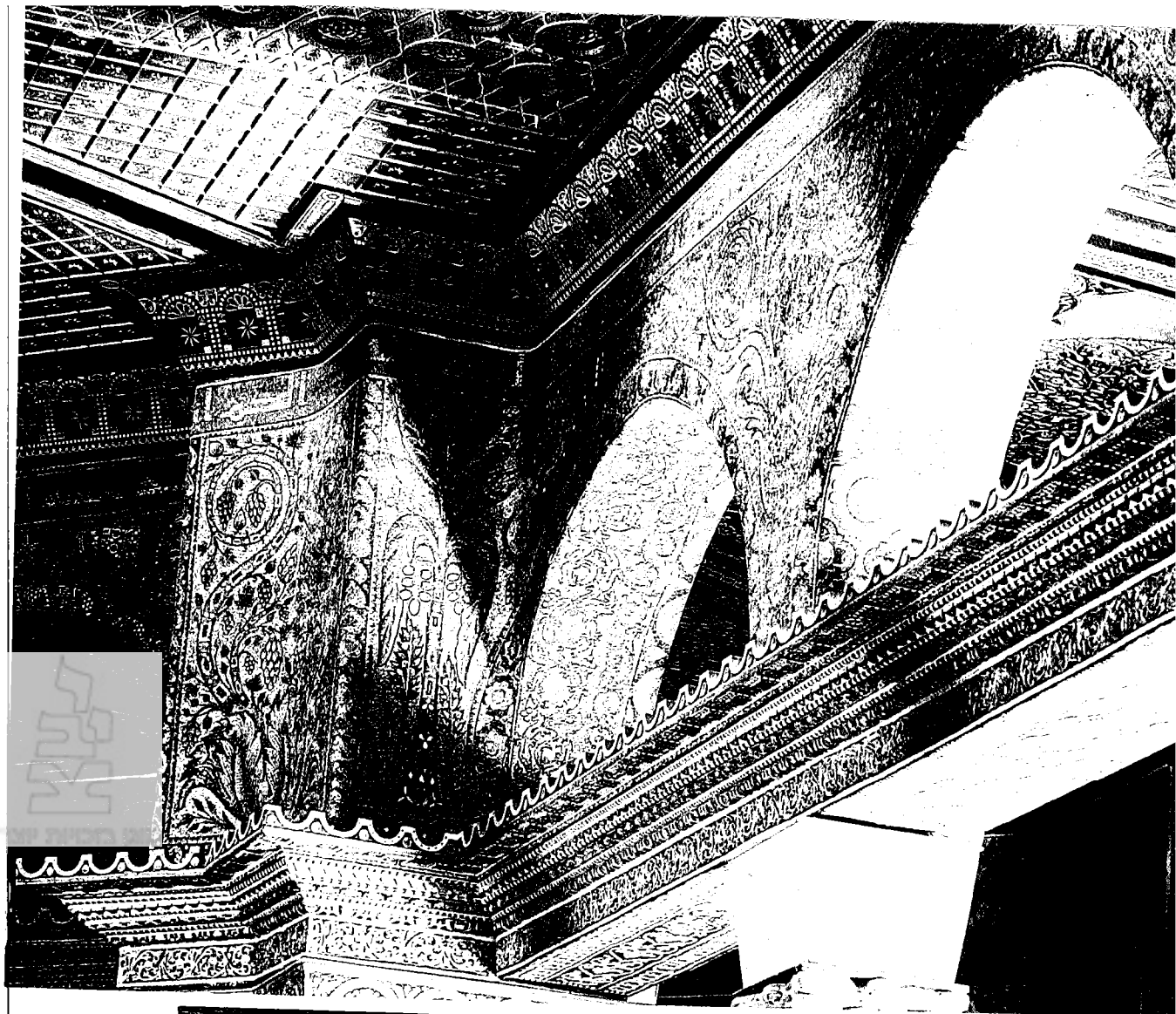
72 ראה למשל: אבן אל-מרגיא, דף 69ב, מסורת א.272.

73 שם, דף 96א, מס' 406.

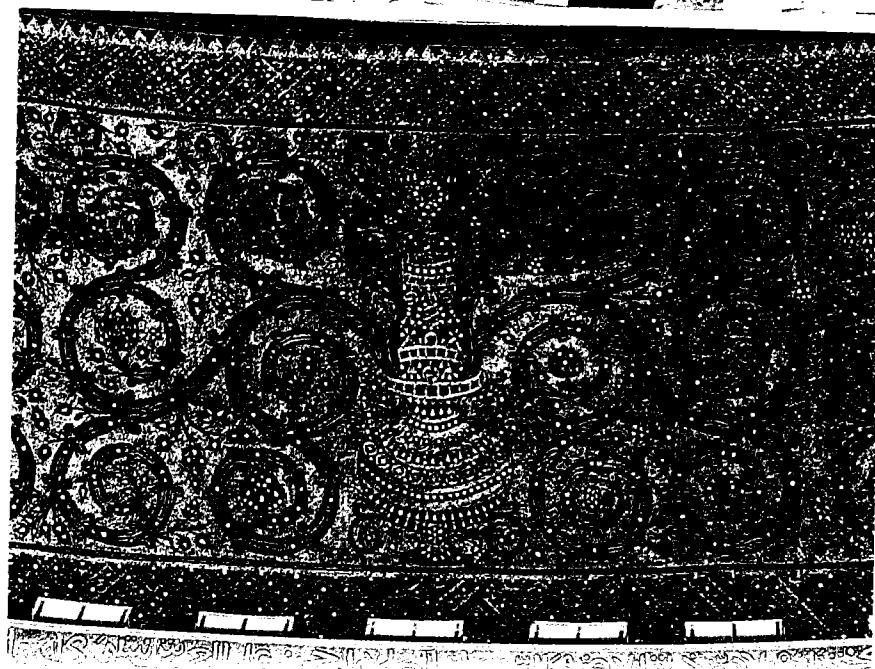
74 ראה עליו: J. Robson, 'Abū Hurayra, EP, I, 1960, p. 129.

75 סורת את-תין, פסוקים א-ג, על-פי תרגום ריבלין, המתרגם את 'סינין' כ'סיני' ראה: אל-קראן (תרגם יי ריבלין), ב, תל-איב תשכ"ג, עמ' 745.

76 ראה: אבן אל-מרגיא, דף 89א-ב; מס' 343 השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 69, 84, 90; אבן אל-מרגיא, דף 114א, מס' 544, עיין גם: אט-טבר (לעיל, הערה 32), ל, עמ' 238-242, אט-טברסי (שם), ל, עמ' 146, רבעי (לעיל, הערה 58), עמ' 36; אבן עסאכר, מדינת דמשק (הערה 42), א, חלק ב, עמ' 6, אבן כת'יר (לעיל, הערה 32), ד, עמ' 526; עז אר-דין בן עבד אס-סלאם אס-סלמי, תרגיב אהל אל-אסלאם פי סכנא אש-שאם, מהדורת אחמד סאמח אל-ח'אלדי, ירושלים 1940, עמ' 13; אבן אל-ג'וזי (לעיל, הערה 44), א, עמ' 249; אל-מניני (לעיל, הערה 42), עמ' 74; אדומוח'שירי (לעיל, הערה 32), ב, עמ' 1619 (נ'הר תינא והר זיתא, ונאמר: התאנה) הרים בין חלואן והמדאן [ואדויתון] הרים באש-שאם; אבן באבוייה אל-קמי, מעאני אל-אח'באר, טהראן 1389 (ה), עמ' 365; [התאנה] אל-מדינה, [והזית] ירושלים [והר סינין] כופה [ועיר מבטחים זן] מכה. עיין גם: אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 86ב, על-פי אבן אל-מרגיא, דף 84ב, מס' 344): 'ארבעה הרים מקדשים לפני אללה יתעלה: הר זיתים והר סיני, הר משה עליו השלום; והר זיתים מסגד דמשק והר תימנאיא מכה' (השווה: אבן עסאכר, מדינת דמשק [לעיל, הערה 42], א, חלק ב, עמ' 5). 'בשם קתאדה מבוורת [התאנה] כהר עליו נמצאת דמשק [והזית] ההר שעליו ירושלים [והר סינין] הר מבורך באש-שאם, אבן אל-מרגיא, דף 84ב, מס' 346; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 90; אבן אל-פקיה, מח'תצר כתאב אל-בלדאן, מהדורת דה חויה, לידן 1885, עמ' 104; אט-טבר (לעיל, הערה 32), ל, עמ' 146; אבן עבד אר-רואק (לעיל, הערה 58), דף 84א, 84ב; אבן עסאכר (לעיל,

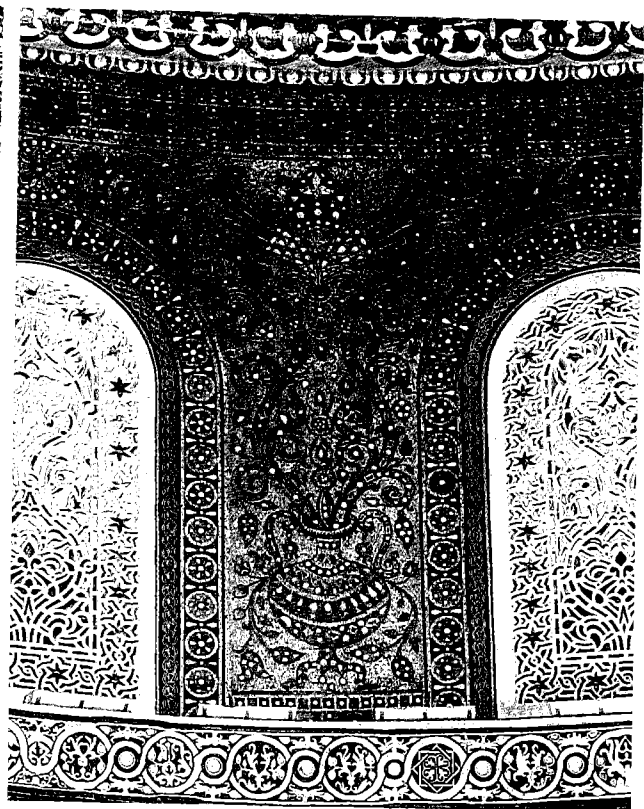
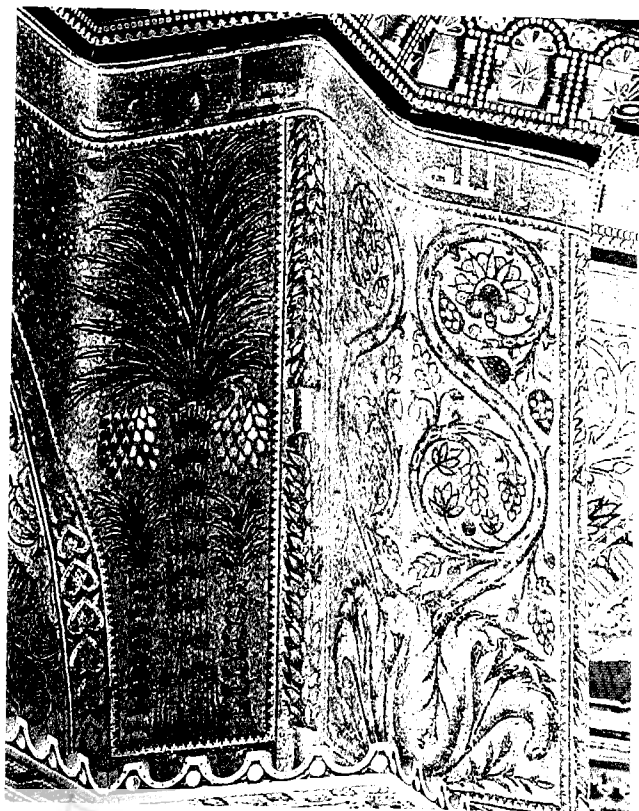

קשתות פנים כיפת הסלע

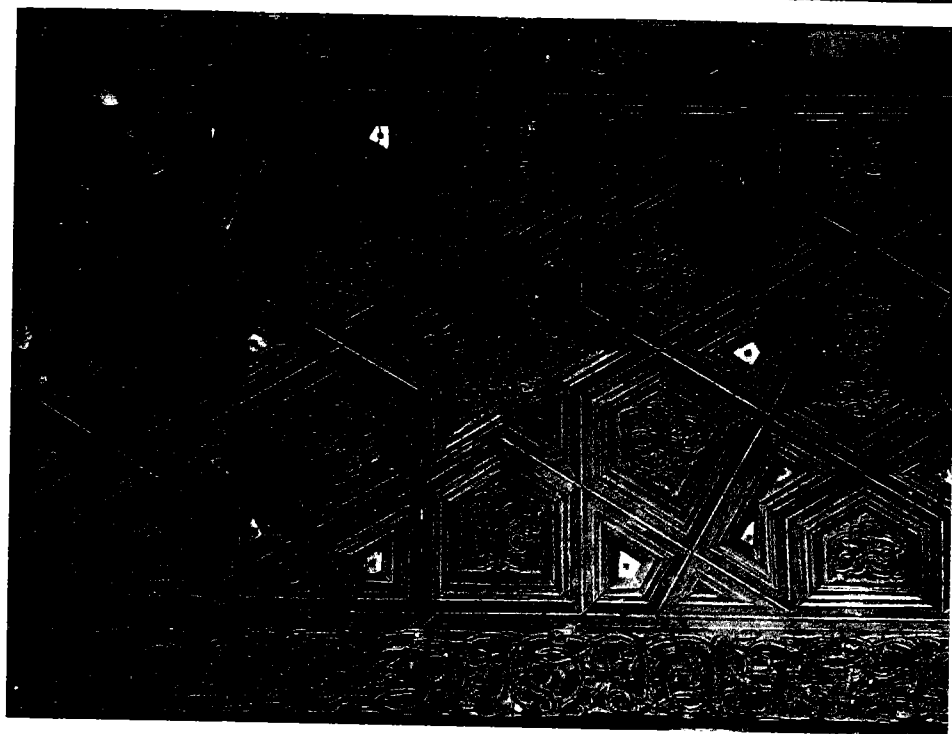

כיפת הסלע - עיטורי החלל הפנימי

כיפת הסלע - עיטורי
 החלל הפנימי
 למטה: תקרת עץ
 מעוטרת

מסגד אל-אקצא —
הקשתות הפנימיות, קרוב
לוודאי אומאיות

ארכעזה הרים כיום תחיית המתים: חברון, לבנון, אל-ג'ודי ואט-טור (ההר, כנראה הר סיני).⁷⁷ 'כיום תחיית המתים יהיה כל אחד מהם פנינה לבנה, אשר תאיר את כל מה שבין השמים והארץ. הם ישוּבו לירושלים עד אשר יוצבו בפנינותיה, ואלהים יציב עליהם את כס כבודו, עד אשר יגזור את דינן של הבריות בין אנשי גן עדן לאנשי גיהנום'.⁷⁸

הערה 48, עמ' 46, שוררה 12; ועיין: מקאתל בן סלימאן (לעיל, הערה 15), ב, דף 243ב, אר-רבעי (לעיל, הערה 58), עמ' 26, אנ-ניסאבורי (לעיל, הערה 32), עמ' 528; פצ'אאל, אנונים (שם), דף 119א; אל-חנפי (לעיל, הערה 58), עמ' 8-9; אבן חביב (לעיל, הערה 52), דף 3א-ב; מח'תצר תחפת אל-אנאם (לעיל, הערה 58), דף 4א, 25ב. השווה: קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 177, הערה 16.

77 אבן אל-מרגיא, דף 384ב, מס' 345; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 85; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 87א; אבן עסאכר, מדינת דמשק (לעיל, הערה 42), א, חלק ב, עמ' 122; ועיין: אבן אל-פרכאח אל-פזארי (לעיל, הערה 58), דף 29ב; קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 192, הערה 91.

אל-קאסם בן עבד אר-רחמאן⁷⁹ אמר:

אללה יתעלה נגלה להר קאסיון [כדמשק] לאמר: הענק את צלך וברכתך להר של ירושלים... והוא עשה כן... ואללה יתעלה נגלה אליו לאמר: באשר עשית זאת, הרי אני אבנה לך בחיקך, כלומר באמצעך, מסגד, והוא המסגד הזה, מסגד דמשק, אשר יעבדו אותי בו במשך ארבעים שנה לאחר חורבן העולם. לא יחלפו הימים והלילות עד שאשיב אליך את ברכתך.⁸⁰

ניכר כאן הנסיון ליטול מהילת הקדושה של ירושלים ולהעבירה לדמשק, טכניקה רגילה במסורות על מקומות קדושים.⁸¹

ז. ההשקפה, המוכרת במסורת היהודית, על בית-מקדש של מעלה, המכוון כנגד בית-מקדש של מטה⁸² השפיעה, ככל הנראה, על התפתחות הרעיון של מקדש שמימי, המקביל לכעבה במכה, מקדש זה זוהה עם הביטוי 'אל-בית אל-מעמור', המופיע בקוראן⁸³ או כונה בשם צ'ראח.⁸⁴ על-פי אחת המסורות, היה במקום הכעבה בית תפילה, שהמלאכים היו מקיפים אותו לפני בריאת אדם, וכאשר הורד אדם, הוא ציווה לעלות אליו לרגל ולהקיפו. בעת המבול הועלה הצ'ראח אל הרקיע הרביעי, ושם מקיפים אותו מלאכי שמים.⁸⁵ שבעים אלף מלאכים היו מקיפים מידי יום את כס הכבוד.⁸⁶ כמורכן נמסר, כי מדי לילה יורדים שבעים אלף מלאכים מן השמים אל המסגד של ירושלים כדי להלל ולשבח את אללה.⁸⁷ בשם כעב אל-אחבאר נמסר, כי 'אללה יש שער פתוח בשמי העולם הזה מול המסגד של ירושלים, אשר מדי לילה יורדים דרכו שבעים אלף מלאכים והם מבקשים מחילה עבור מי שבא לירושלים כדי להתפלל בה'.⁸⁸

79 מת בשנת 112 או 118 להג'רה; ראה: אבן חג'ר (לעיל, הערה 50), ת, עמ' 322.

80 אבן אל-מרג'א, דף 87 מס' 362, השווה: אל-מכנאסי (לעיל, הערה 32), דף 121 א; רבעי (לעיל, הערה 58), עמ' 38; אבן עסאכר מדינת דמשק (לעיל, הערה 42), ב, חלק א, עמ' 8; אל-בדרי (לעיל, הערה 58), עמ' 31-32; ועייין: אל-לקימי (לעיל, הערה 4), דף 42; השווה: קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 191, הערה 88.

81 ראה, למשל: קיסטר (שם), המאמר בכללותו.
82 השווה: הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 321-322; וראה: ונסינק, עמ' 49; ובעיקר אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 137-153, 257-277.

83 בסורת אט-טור, פסוק ד, השווה: פון גרונבאום (לעיל, הערה 7), עמ' 33; לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 226; ובעיקר עמ' 237; הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 338 ואילך; וכן ראה: ח' לצרוס-יפה, 'קדושת ירושלים במסורת האסלאם', מולד, ד (תשל"ה), עמ' 222.

84 על אפשרות של זהות של שני המושגים ראה, למשל: ונסינק, עמ' 48, הערה 3.
85 ונסינק, עמ' 49, הערה 3; על בית-מקדש שמימי כטרם בריאה, ראה: אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 137; השווה גם: לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 237. אללה ציווה את בראויו להקיף את הכעבה, כשם שיושבי השמים מקיפים את אל-בית אל-מעמור, ראה: ונסינק, עמ' 50, הערה 1.

86 לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 237.
87 אבן אל-מרג'א, דף 359, מס' 213; השווה: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 10, שורה 5; אבן אל-פראכא (שם), עמ' 75; אס-סיוטי (שם), דף 38; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (שם), עמ' 211; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 73 א; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 38, שורה 11; והשווה: אבן אל-מרג'א, דף 83 מס' 338 (לעיל, הערה 56); וראה: מקאתל בן סלימאן (לעיל, הערה 15), דף 210; 'מדי לילה יורדים המלאכים לירושלים'; וראה: הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 316 ('העובד את האל בירושלים דומה לזה העובד את האל בשמים').

88 אבן אל-מרג'א, דף 359, מס' 214; השווה: אבן אל-פראכא (לעיל, הערה 4), עמ' 55; ועייין: אבן עסאכר (שם), דף 3, אס-סיוטי (שם), דף ב; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (שם), עמ' 211; אל-לקימי (שם), דף 4 א; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 73 א; אל-מכנאסי (שם), דף 11 א; אל-כנג'י (לעיל, הערה 54), דף 73 א; אל מוסוי (לעיל, הערה 4), עמ' 438, שורה 13; והשווה: אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 138, ג.

מסורות אחדות נוספות, המתארות מקדש שמימי מול ירושלים, מקבילות אותה לכעבה ולמקדש השמימי המקביל לה.

עאמר בן עבדאללה בן אל-ימאן⁸⁹ מסר בשם כעב אל-אחבאר:

מדותיה של הכעבה הן כשל אל-בית אל-מעמור ברקיע השביעי, אשר מלאכי אללה עולים אליו לרגל. לו היו נופלות ממנו אבנים, הן היו נופלות על אבני הבית [הכעבה]. גן העדן ברקיע השביעי מידותיו כשל בית אל-מקדס והסלע, לו היתה נופלת ממנו אבן, היא היתה נופלת על הסלע. לכן היא נקראת אורשלים [ירושלים], וגן העדן כונה בשם דאר אס-סלאם [בית השלום].⁹⁰

וכן: 'התרום [התחום המקודש של מכה]⁹¹ ברקיע השביעי, הוא במידותיו על פני האדמה ובית אל-מקדס מקודש ברקיע השביעי במידותיו על פני האדמה'.⁹²

הביטוי 'בית אל-מקדס' מופיע במסורות במקביל לכעבה, מקדשה של מכה, ולפחות בחלקן נראה, שאין הכוונה לירושלים שמימית, אלא לתחום המקודש של הר הבית, שבו הסלע — אבן השתייה במסורת היהודית — זוכה בדרך-כלל למעמד המרכזי.⁹³ השימוש הכפול ב'בית אל-מקדס' הן לציון העיר ירושלים והן לציון הר הבית (וכן לבית-המקדש היהודי, שהוא מקור השם) מקשה לעתים על ההבחנה.

על-פי מסורות נוספות, הנוגעות לאותו ענין 'הכעבה מידותיה כשל אל-בית אל-מעמור ברקיע השביעי, והסלע של ירושלים מדותיו כשל כס הכבוד [אל-עֶרְשָׁן],⁹⁴ ו'אל-בית אל-חראם [הכעבה] מידותיו כשל שער השמים, לו היתה נופלת אבן מאצל כס הכבוד, היא היתה נופלת על הסלע של ירושלים'.⁹⁵

89 ראה עליו: אבן חג'ר (לעיל, הערה 50), ה, עמ' 75.

90 אבן אל-מרג'א, דף 337, מס' 107; השווה: אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 63; מג'יר אד-דין אלחנבלי (שם), עמ' 206, שורה 9; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 70א; ועיין: אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 15א, שורה 16; אל-ליקמי (שם), דף 16ב; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 335, שורה 7; דף 36א, שורה 7; אל-אזרקי (לעיל, הערה 29), עמ' 35; והשווה: לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 238; ונסינג, עמ' 48; ואבן אל-את'יר (לעיל, הערה 52), א, עמ' 80.

91 על-פי ההקשר אין נראה לי כי מדובר כאן על חרם אחר. השווה: לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 229, הערה 23.

92 אבן אל-מרג'א, דף 227, א61, מס' 227. ראה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 59 והערות המהדיר שם; השווה: אל-מכנאסי (לעיל, הערה 32), דף 9א, שורה 6; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 74, שורה 8; אל-ליקמי (שם), דף 4א, שורה 7; השווה: אפסוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 145, סעיף 'בית-המקדש של מעלה מכוון כנגד בית-המקדש של מטה'.

93 השימוש הכפול של 'בית אל-מקדס', הן לציון העיר ירושלים והן לציון הר הבית, וכן לבית המקדש היהודי, שהוא מקור המינוח (ראה: ש"ד גויטיין, 'על שמותיה הערביים של ירושלים', מנחה ליהודה, ירושלים תש"י, עמ' 62-66), יוצר לעתים עירוב תחומין בין העיר למקדשה במסורת האסלאמית. השימוש הקרום במונח אֵילִיאָא מקורו בשם הרומי לירושלים (ראה: גויטיין, שם). מקורו אולי בשם, שהיה שגור אצל עם הארץ עד הכיבוש המוסלמי. על-פי מסורת, מיוחס לכעב אל-אחבאר האיסור להשתמש בשם 'איליאא' והציווי להשתמש במונח 'בית אל-מקדס' תוך פירוט יסודות מקודשים של העיר. ראה: אבן אל-מרג'א, דף 355, מס' 191; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 24; השווה: אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 337, שורה 9; ועיין: יאקות אל-חמוי (לעיל, הערה 32), עמ' 167, שורה 3; אל-מכנאסי (שם), דף 9ב; אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 7ב, שורה 6; דף 31/ב, אל-ליקמי (שם), דף 4א, שורה 11.

94 אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 37א.

95 שם, דף 72א.

במקביל למסורת על מציאותם של בתים מקודשים בשבעה רקיעים מעל לכעבה ובשבעה עולמות תחתונים⁹⁶ נאמר, כי 'בית אל-מקדס מקודש ברקיעים והוא במידתו של זה אשר על פני האדמה ובעולמות התחתונים'⁹⁷.

מסורות מספר מדברות על אבני יקר בירושלים של העתיד⁹⁸ ובחלקן ניכרת השפעת חזון יוחנן מן הברית החדשה. אחת המסורות הללו גורסת, כי שעת תחיית המתים לא תגיע 'עד שלא ייטו על ירושלים שבע חומות של אבני יקר, זהב וכסף, עננים ואור'⁹⁹. על-פי מסורת אחרת אללה יתעלה ישלח ארבע רוחות מן הים לכיוון ירושלים, והן תגלינה כל אבן ובניין ותטהרנה אותה מכל נזקי בני-האדם. אחר כך הוא יבנה עליה שבע חומות: חומה של אור, אשר עליה מלאכי הקודש, וחומת עננים וחומה מפטדה וחומה מספיר וחומה מפנינים וחומה מכסף וחומה מזהב. והיא תהא כמנורה. והדת תהא אז דת האמת, וישו בן מרים והמאמינים בו מקרב האומה הזו [כלומר, המוסלמים] הם שיפגינו את דת האמת.¹⁰⁰

אללה אמר לירושלים:

לא יחלפו ימים ולילות עד שאוריד עליך כיפה מן השמים, אשר אני אבנה אותה כמו ידי, והמלאכים ישאו אותה. היא תאיר עליך בשמים כאור השמש ולא ייכנס אליה בן-אדם כלשהו... ואני אציב עליך חומה וגדר מעננים וחמש חומות של ברקת וספיר ופנינים וזהב וכסף. אליך ההיאספות וממך תחיית המתים.¹⁰¹

ועוד נמסר כי על-פי התורה אללה יתעלה אמר לירושלים: '...אני אשלח אליך מים מאצל כס הכבוד, וארחץ אותך עד אשר אשאיר אותך ככדולח,¹⁰² ואני אטה עליך חומה מעננים, אשר עוביה שנים-עשר מיל, וגדר מאש. אני אשים עליך כיפה אשר יצרתיה בידים'¹⁰³. שתי המסורות האחרונות מופיעות בשינויים מסוימים גם לגבי הסלע של ירושלים, אבן השתייה.¹⁰⁴ שלא כמו בפרק כא בחזון יוחנן אין מוזכרת במסורות המוסלמיות העיר היורדת משמים, אך בדומה לנאמר שם מוזכרים בהן אבני היקר, והמספר שנים-עשר. גם לגבי עובי החומה, אי-ההיזקקות לאור השמש והמים היוצאים מאצל כס הכבוד, יש זיקה בין המסורות המוסלמיות לנאמר בחזון יוחנן.¹⁰⁵ על-פי מסורת אחרת

96 ונסינק, עמ' 52, הערה 1; פון גרונבאום (לעיל, הערה 7), עמ' 34; לצרוסיפה (לעיל, הערה 6), עמ' 238.

97 אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 59א.

98 על אבני היקר בירושלים של העתיד ראה, למשל: אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 270 ואילך; א"א אורבך, ירושלים של מטה וירושלים של מעלה; ירושלים לדורותיה (לעיל, הערה 20), עמ' 169-171.

99 אבן אל-מרג'א, דף 76א, מס' 299; השוה: אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 72א; מגייר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 213; ועיין: אבן אל-פקיה (לעיל, הערה 76), עמ' 97 שורה 11.

100 אבן אל-מרג'א, דף 76ב, מס' 304; השוה: הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 327.

101 אבן אל-מרג'א, דף 76א, מס' 300. בעניין הכיפה, השוה: ונסינק, עמ' 39, 42 ואילך.

102 אמנם זו רק אחת המשמעויות של המלה 'מהאה'.

103 אבן אל-מרג'א, דף 76א, מס' 301; השוה: הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 327, הערה 1.

104 אבן אל-מרג'א, דף 39ב, מס' 122; השוה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 116; אבו נעים אל-אצבהאני, חלית אל-אוליאיא, ו, קהיר, 1951, עמ' 43 (ערך 'כעב אל-אחבאר'); פצ'אאל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 49א-50א;

אל-מכנאסי (שם), דף 42א-43; ועיין: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף 6א; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32) דף 69ב-70א; אל-מכנאסי (שם), דף 20ב; וכן: אבן אל-מרג'א, דף 39ב, מס' 123; השוה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 118; ועיין: אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 31ב.

105 עובי החומה השווה חזון יוחנן כא יב ואילך; אי-ההיזקקות לאור השמש השווה: שם, שם, כג; המים היוצאים מאצל כס הכבוד השווה: שם, כב א.

הסלע, שיהיה ביום הדין מקום כס הכבוד ומקום המשפט, ייהפך לפנינה לבנה, ורוחבו יהיה כרוחב השמים והארץ.¹⁰⁶ ועל פי אפוקליפסה של כעב אל-אחבאר, עבד אל-מלכ יבנה את ירושלים (אירושלאים) 'והיא בית אל-מקדס והסלע', ויש קוראים לה ההיכל בזהב ובכסף ובפנינים.¹⁰⁷ מוטיב 'הכלה', המופיע בחזון יוחנן 'וארא את העיר הקדושה ירושלים החדשה יורדת מאת האלוהים מן השמים נכונה ככלה המקושטת לבעלה'¹⁰⁸ — מופיע באופן שונה במסורות המוסלמיות, על-פי אחת המסורות — בעל גוון יהודי בולט, כגון כביטוי 'לא אשכחך עד אשר אשכח את ימיני' — אומר אללה לסלע: 'לא יחלפו הימים והלילות, עד אשר ייקבץ אליך כל מסגד שהוא, אשר נזכר בו שם אללה. הם יקיפו אותך כשם שהרוכבים מקיפים את הכלה, כאשר היא מובלת אל בית משפחתה'.¹⁰⁹ דימוי זה שמור בדרך-כלל לכעבה, שתובל ביום תחיית המתים לירושלים ככלה המובלת לבעלה, ותהא מליצת יושר לעולי הרגל אליה.¹¹⁰ על-פי אחת המסורות הכעבה תבקר את ירושלים ביום הדין, ושתייהן תובלנה לגן-העדן על יושביהן.¹¹¹ אין זו ירידה של ירושלים שמימית אלא דווקא עלייתן של הכעבה ושל ירושלים לגן העדן. מוטיב הכלה עבר גם אל ערים אחרות.¹¹² מכל מקום, השימוש בכיטוי 'ירושלים שמימית' או 'ירושלים של מעלה'¹¹³ במסורת האסלאם — בנפרד מ'מקדש של מעלה' — עלול להיות בלתי-מדויק, משום שהביטוי 'בית אל-מקדס' בחלק מן המסורות מעורר את הרושם שהוא מתייחס לתחום המקודש בהר הבית ולא לעיר כולה.¹¹⁴ לא מצאתי בספרות הערבית את הכיטוי 'ירושלים החדשה'¹¹⁵ או הדגשה ברורה

- 106 אבן אל-מרג'א, דף 37ב, מס' 108; השווה: אנינוירי (לעיל, הערה 4), עמ' 336; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 64; אבן אל-ג'וזי (שם), דף 29א; אבן עסאכר (שם), דף 6א-ב; פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 48א-ב; אל-כנג'י (לעיל, הערה 54), דף 78א; אל-מכנאסי (לעיל, הערה 32), דף 41א-ב; ועיי' אל-כנג'י (לעיל, הערה 54), דף 72א; אל-מקדסי (לעיל, הערה 32), דף 70א; אל-עמרי (לעיל, הערה 4), עמ' 138; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (שם), עמ' 209; אבן אל-מרג'א, דף 37ב, מס' 109. על האבן השחורה ככעבה, שהיא אבן יקרה מאבני גן העדן ראה: לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 233; על התרחבות ירושלים ראה: אורבך (לעיל, הערה 98), עמ' 159. אבן אל-מרג'א, דף 25ב, מס' 50; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 138; אל-חנפי (לעיל, הערה 33), דף 28א; פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 50א. למסורת גוון יהודי בולט (ואני אשיב לירושלים את שלטונה כבראשונה... ואציב על הסלע את כס כבודי ורוד מלך בני ישראל). ג'וטיין קושר את עניין אבני היקר אל מקורות יהודיים, ועומד על זיקתו לציפוי החיצוני של קירות כיפת הסלע בפסיפסים ואבנים טובות. ראה: ש"ד ג'וטיין, 'ירושלים בתקופה הערבית', ירושלים (מחקרי ארץ ישראל), ד, (תשי"ג), עמ' פט.
- 108 חזון יוחנן כא ב. על-פי ורבלובסקי, אין במקורות היהודיים העתיקים עדויות מפורשות על ירושלים של מעלה ככלה (או אִם). אך הוא איננו מוצא טעם לפקפק בכך שהרעיון היה ידוע בתקופת הבית השני. ראה: ורבלובסקי (לעיל, הערה 20), עמ' 75.
- 109 אבן אל-מרג'א, דף 40א, מס' 123.
- 110 אבן אל-מרג'א, דף 77א, מס' 307; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 153; ועיי' פצ'אל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 50א-50ב; מחמד בן אל-מרתצ'א אל-כאשאני, אל-מתג'יה אל-ביצ'אא, ב, טהרן, 1339 (ה) עמ' 154; השווה: לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 236.
- 111 אבן אל-מרג'א, דף 77א, מס' 306; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 152, 55; ועיי' אבן שדאד (לעיל, הערה 52), עמ' 189. על גן העדן השמימי היורד לירושלים ראה: אבן אל-פקיה (לעיל, הערה 76), עמ' 94.
- 112 השווה, למשל: אבן אל-פקיה (לעיל, הערה 76), עמ' 104; 'שתי כלות העולם הזה הן דמשק; אד'ד'הבי (לעיל, הערה 58), עמ' 285; 'אשקלון כלת גן העדן'; ראה גם: ג'לאל אד-דין אס-סיוטי, 'אלערף אלורדי פי אח'אבאר אלמהדי', אל-חאויל לפתאוא, ב, קהיר 1351 (ה), עמ' 223; האנשים יתקבצו סביב המהדי ויובילו אותו כשם שהכלה מובלת אל בעלה ביום כלולותיה.
- 113 ראה, למשל, הווע. 506, 'MI'RĀDJ', EI, III, 1936, p. 506; J. Horovitz, 'ירושלים שמימית' (עלייתו של מחמד השמימה). השווה: הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 335 ואילך, נושא שבחרתי לא לדון בו במסגרת זו.
- 114 לעיל, הערה 93.
- 115 השווה: חזון יוחנן כא ב; ועיי' ורבלובסקי (לעיל, הערה 20), עמ' 174; אורבך (לעיל, הערה 98), עמ' 162 ואילך.

של הקשר בין ירושלים של מעלה לירושלים של מטה.¹¹⁶

ח. שריח בן עביר¹¹⁷ ציטט את כעב אל-אחבאר, שאמר כי 'שלמה בנה את בית-המקדש על גבי יסוד קדום, כפי שאברהם בנה את הכעבה על יסוד קדום... והיסוד הקדום אשר היה לבית-המקדש יסוד אותו סאם בן נוח [שם בן נח], אחר כך בנו אותו דוד ושלמה עליהם השלום, על היסוד הזה'.¹¹⁸ המסורת המוסלמית ניסתה להעתיק את תקופת ייסוד הכעבה מימי אברהם וישמעאל, כפי שנאמר בקוראן;¹¹⁹ לתקופה קדומה, ובכך להקדים את עניין קדושתה,¹²⁰ ובדומה לכך נהגה גם לגבי ירושלים.¹²¹ נזכרו לעיל מסורות הקושרות את ירושלים ואת מכה לבריאה ולימי המבול.¹²² בנוסף לכך קיימות מסורות הקושרות את אדם הראשון למכה ולירושלים:¹²³ 'אדם עליו השלום ירד בהודו, והשתחוה אפיים ארצה על הסלע של ירושלים';¹²⁴ 'ראשו של אדם נמצא מימין לסלע, ושתי רגליו במרחק שמונה-עשר מילין';¹²⁵ אלוהים יתעלה לא שלח נביא כלשהו מאז ירד אדם אל העולם, אלא והסלע של ירושלים היה לו לכיוון תפילה [קַבְּלָה].¹²⁶

- 116 ראה בעיקר: אורבך (שם), עמ' 156 ואילך.
 117 ראה עליו: אבן חגיר (לעיל, הערה 50), ד, עמ' 328.
 118 אבן אל-מרג'א, דף א-ב, מס' 9, השווה: אבן עסאכר (לעיל, הערה 4), דף א2; אבן אל-פרכאח (שם), עמ' 53; אבן שדאד (לעיל, הערה 52), עמ' 187-188; אל-כנג'י (לעיל, הערה 54), דף 86, ב, אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 52; ועיין: אל-חנפ'י (לעיל, הערה 33), דף 5; אלעמרי (לעיל, הערה 4), עמ' 133; ברהאן אד-דין בן ג'מאעה אל-מקדסי, כתאב אסתקבאל אל-קבלתי, כ"י האוניברסיטה העברית, אוסף יהודה, 318, חלק 9, דף 89א, למטה. על פעולת הייסוד וחשיבות המייסד בתפיסה הרומית ראה: A. Linder, 'Ecclesia and Synagoga in the Medieval Myth of Constantine the Great', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, LIV (1976), p. 1021; idem, 'The Myth of Constantine the Great in the West: Sources and Hagiographic Commemoration', *Studi Medievali*, 3^e-5^e, XVI (1975), p. 55.
 119 ראה: לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 231.
 120 ראה שם, עמ' 236 למטה; והשווה: אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 153.
 121 על שח כבונה הכעבה ראה: אל-מוסוי (לעיל, הערה 4), עמ' 32; והשווה: לצרוס-יפה (לעיל, הערה 6), עמ' 236; נוי (לעיל, הערה 7), עמ' 371, סעיף 'אבן השתיה ושת בן נח'.
 122 ראה לעיל, הערה 27 ואילך, 67-68.
 123 ונסניק, עמ' 21; גרבר (לעיל, הערה 52), עמ' 42.
 124 אבן אל-מרג'א, דף 41, מס' 134 השווה: אבן אל-פקיה (לעיל, הערה 76), עמ' 96, שורה 3; ועיין: עבד אר-דאק (לעיל, הערה 71), עמ' 93; מאתל בן סלימאן (לעיל, הערה 15), דף 8; אט-טברי (לעיל, הערה 71), עמ' 119-121; אל-אזרקי (לעיל, הערה 29), עמ' 39; קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 189, הערה 76; והשווה: ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 27), עמ' 25; דינבורג (לעיל, הערה 20), עמ' 9-10.
 125 המסורת נמסרה בשם אָם עבדאללה, בתו של ח'אלד בן מעדאן, המביאה אותה בשם אביה, שהיה סגפן שפעל בשורות האומיים. הוא מת בעשור הראשון של המאה הראשונה להגירה. ראה עליו, למשל: אבן חגיר (לעיל, הערה 50), ג, עמ' 118. וראה אבן אל-מרג'א, דף 351, מס' 173; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 125; פצ'אאל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 82, שורה 6; על-פי מסורת אחרת, 'כאשר הוריד אללה את אדם אל הארץ מגן העדן היה ראשו בשמים ושתי רגליו על פני האדמה', ראה: אל-אזרקי (לעיל, הערה 29), עמ' 36; אנ-נוירי (לעיל, הערה 4), עמ' 301; והשווה: ונסניק, עמ' 27, על-פי מסורת נוספת, שתי רגלי אדם אצל הסלע וראשו במסגד חברון וביום הדין יקום וצאצאיו יתכנסו אליו, ראה: אבן אל-מרג'א, דף 351, מס' 174; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 126; פצ'אאל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 82; ועיין: מג'יר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 55, מס' 19; אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 127; והשווה: אבן אל-מרג'א, דף 115, מס' 550, על אברהם המבקש להתפלל על 'עצמות אביו אדם' במערת חברון.
 126 אבן אל-מרג'א, דף 36, מס' 99; השווה: אל-ואסטי (לעיל, הערה 22), מס' 78 והמקורות הנזכרים שם; אבן אל-פרכאח (לעיל, הערה 4), עמ' 66; פצ'אאל, אנונים (לעיל, הערה 32), דף 47; ועיין: מג'יר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 172, שורה 10; אד-דיארבכרי (לעיל, הערה 32), עמ' 367; ברהאן אד-דין אל-מקדסי (לעיל, הערה 118), דף 89א.

אל המסורת בדבר בריאה קדומה של מסגד מכה ומסגד אל-אקצא ואל המסורת, כי מלאכים בנו את מסגד הכעבה לפני בריאת אדם,¹²⁷ קשורה התפיסה, כי מלאכים בנו את מסגד ירושלים לאחר בניית אל-בית אל-מעמור.¹²⁸ מגייר אד-דין, הדין במחלוקות לגבי ייסוד 'מסגד ירושלים' לפני ימי דוד, מונה גם את אדם הראשון כבונה המסגד.¹²⁹ אל-מְהַלְבִי אומר, כי 'אַהֲל אל-פְתָאב', כלומר היהודים והנוצרים, טוענים, שראשית הופעת הסלע קשורה בחלום יעקב, שאירע בסלע, בירושלים.¹³⁰ הקשר זה, המופיע באגדה היהודית,¹³¹ נזכר במסורות מוסלמיות נוספות. חלום יעקב והבטחת הארץ לזרעו מתרחשים בירושלים.¹³²

דברי פרשנות למסורת, כי מסגד אל-אקצא נבנה ארבעים שנה לאחר בניית 'אל-מסגד אל-חראם',¹³³ נאמר, כי 'הכוונה היא שיעקב בנה את מסגד ירושלים, לאחר שאברהם... בנה את הכעבה'.¹³⁴ ועוד נאמר כי 'יעקב יסד אותו לאחר שאברהם בנה את הכעבה', וכי שלמה לא ייסד אותו אלא חידש אותה.¹³⁵

לדברי מגייר אד-דין, המסורת, ש'דוד ושלמה בנו את בית-המקדש על יסוד קדום', אין כוונתה שהם היו מייסדים אלא מחדשים, וייתכן כי

המלאכים בנו אותו לראשונה, אחר כך חידש אותו אדם עליו השלום, אחר כך סאם בן נוח, עליהם השלום אחר כך יעקב בן יצחק עליהם השלום, אחר כך דוד ושלמה עליהם השלום... והנאמר שסאם בן נוח ייסד אותו, ברור, משום שסאם בן נוח הוא זה שהכניח את העיר ירושלים ובנה אותה והיה מלך עליה, ואין זה בלתי מתקבל על הדעת שהוא ייסד את המסגד בשעה שבנה את העיר, אבל ייתכן שהוא חידש את המבנה הקדום ולא ייסד אותו, ואלהים הוא היודע.¹³⁶

או: 'כונה אל-מסגד אל-חראם הוא אברהם עליו השלום וכונה מסגד אל-אקצא הוא דוד, וכנו עליהם השלום'.¹³⁷

127 לענין הבריאה הקדומה ראה לעיל, הערה 32; והשווה הערה 27 ואילך. ראה גם: מגייר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 8, שורה 12.

128 מגייר אד-דין אל-חנבלי, שם; והשווה: שם, שורה 7, כי המלאכים היו הראשונים שהקימו את מסגד ירושלים 'יש אומרים כי בנה אותו אסראפיל'. השווה: אל-חנפני (לעיל, הערה 33), דף 35.

129 מגייר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 8, שורה 16; והשווה אד-זרכשי (שם), עמ' 30: 'לאחר שאדם עליו השלום בנה את הבית [במכה] גבריאיל ציווה אותו לצאת לבית אלמקדס ולבנותו, והוא בנה אותו'. השווה: אבו אל-פתח אד-דג'אני, 'ג'ואהר אל-קלאאד פי פצ'ל אל-מסאג'ד', בתוך A. Perlmann, 'A seventeenth century exhortation concerning Al-Aqṣā', IOS, III (1973), p. 284.

אל-מהלבי (לעיל, הערה 33), עמ' 51.

130 ראה: אפטוביצר (לעיל, הערה 7), עמ' 268; נוי (שם), עמ' 367.

131 אבן אל-מרג'א, דף 66, מס' 10; וכן דף 115 ב, 554; השווה: מגייר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 9-8, 62-61; אס-סיוטי (שם), דף 52 ב; אל-כנג'י (לעיל, הערה 54), דף 89 א; אל-לקימי (לעיל, הערה 4), דף 7 ב; אל-חנפני (לעיל, הערה 33), ד, 6 א; הירשברג (לעיל, הערה 2), עמ' 327. לא נרחיב כאן על עלייתו של מחמד לשמים במעראג', וראה, למשל: שם, עמ' 333.

לעיל, הערה 32.

134 מגייר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 9, שורה 1.

135 אל-חנפני (לעיל, הערה 33), דף 66.

136 מגייר אד-דין אל-חנבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 9; והשווה: אט-טחאוי (לעיל, הערה 32), עמ' 33. על-פי הנאמר שם, ייתכן כי מניח היסוד למסגד אל-אקצא היה אחד מנביאי אללה לפני דוד ולפני שלמה, ואחר כך בנו אותו דוד ושלמה. עיי' גם: אל-מקדסי (לעיל, הערה 25), עמ' 168.

137 אט-טחאוי (לעיל, הערה 32), עמ' 32. על הקשר של הנביאים למסגד כופה ראה: אל-מוסוי (לעיל, הערה 4), עמ' 445.

מחמד בן שעייב¹³⁸ סיפר, כי שאל את עֲתָמָאן בן עֵטָאא אל-חֶיֶ'אֶסְאֵנִי: ¹³⁹ 'מה דעתך לגבי התפילה בבית אל-מקדס? אמר: כן, בוא לשם והתפלל שם, משום שדוד עליו השלום ייסד אותו, ושלמה בנה אותו, וריצף אותו בזהב ובכסף, ואין בו טפח, שלא כרע בו מלאך או נביא ואולי יפגוש מצחך במצחו של מלאך או של נביא'.¹⁴⁰ על עת'מאן נאמר, כי מסר בשם אביו, עטאא אל-ח'ראסאני,¹⁴¹ כי 'הנביאים בנו את בית אל-מקדס, והנביאים יישבו אותו, ובשם אלוהים אין בו מקום-טפח אלא וכבר סגד עליו נביא כלשהו'.¹⁴²

דמותו של אברהם כמעט איננה נקשרת לירושלים.¹⁴³ המסורת על סיפור העקידה בהר המוריה איננה נפוצה, וזו המופיעה אצל אבן אל-מַרְגִ'א¹⁴⁴ מעוררת את הרושם, שנלקחה מתרגום של התורה לערבית-יהודית.¹⁴⁵ מסורת אחרת, אצלו, המזכירה גם את דמותו של ישמעאל כבן העולה לעולה ואת חג'אז כמקום העקידה, מעידה, כי 'היה זה יצחק והדבר אירע באש-שאם, כלומר, על הסלע של ירושלים, כפי שזה מופיע בתורה ואלהים הוא היודע'.¹⁴⁶

המסורות שנזכרו מדגישות את מרכזיותה של ירושלים בעולם ומבליטות את חשיבות ה'סלע', אבן השתייה. ההקבלה בין מכה לירושלים משקפת נסיון להעלות אלמנטים זהים בקדושתן,¹⁴⁷ במקביל לכך מובאות לגבי ירושלים מסורות, המציגות יסודות מקודשים אשר מופיעים במקורות אחרים כקשורים במכה.¹⁴⁸ יש שהחומר אודות ירושלים משקף קליטה ישירה של חומר יהודי,¹⁴⁹

138 מת בין שנת 197 לשנת 199 להג'רה. ראה עליו: אבן חג'יר (לעיל, הערה 50), ט, עמ' 222.

139 מת בשנת 155 להג'רה. ראה: שם, כרך ז, עמ' 138.

140 אבן אל-מַרְגִ'א, דף 91א, מס' 388. השווה: אל-מכנאסי (לעיל, הערה 32), דף 11ב-12א; אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 7ב-8א.

141 מת בשנת 133 או 135 להג'רה. ראה: אבן חג'יר (לעיל, הערה 50), ז, עמ' 212.

142 אבן אל-מַרְגִ'א, דף 60ב, מס' 223. במס' 224, שם, נאמר כי 'הנביאים בנו את בית אלמקדס והנביאים ישבו אותו, ואין בו מקום-טפח אלא וכבר סגד עליו מלאך או ניצב עליו מלאך'. עיין גם: יאקות אל-חמוי (לעיל, הערה 32), עמ' 167; אל-מכנאסי (לעיל, הערה 32), ד, 11ב-12א; אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), ד, 7ב, מג'יר אד-דין אל-חנבלי (שם), עמ' 206, 211; אבן אל-פקיה (לעיל, הערה 76), עמ' 96; השווה: קיסטר (לעיל, הערה 9), עמ' 189, הערה 77.

143 השווה: גרבר (לעיל, הערה 52), עמ' 42 ואילך; למסורת היהודית השווה: ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 27), עמ' 25.

144 אבן אל-מַרְגִ'א, דף 42א-ב, מס' 137; השווה: אל-כסאאי (לעיל, הערה 68), עמ' 150; את-ת'עלבי (שם), עמ' 61; אט-טברי (לעיל, הערה 71), עמ' 273, 289; אסמאעיל בן עמר בן כת'יר, אל-בדאיה ואנ-נהאיה פי את-תאריח', א, קהיר, 1351 (ה), עמ' 157; עלי בן אברהים אל-קמי, תפסיר אל-קמי, מהדורת טיב אלמוסוי אלג'זארי, ב, נג'ף 1387, עמ' 225.

145 זאת בעקבות שיחה עם יצחק חסון, שהפנה את חשומת-לבי לשימוש בכיטוי צעידה (אבן אל-מַרְגִ'א, דף 42ב, כתרגום שאילה מעברית). השווה: J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Jerusalem 1981, p. 156, n. 3. בכדיקות שערכתי לא מצאתי זהות של תרגומי מקרא בערבית-יהודית של ימי-הביניים עם תרגום הפרק אצל אבן אל-מַרְגִ'א.

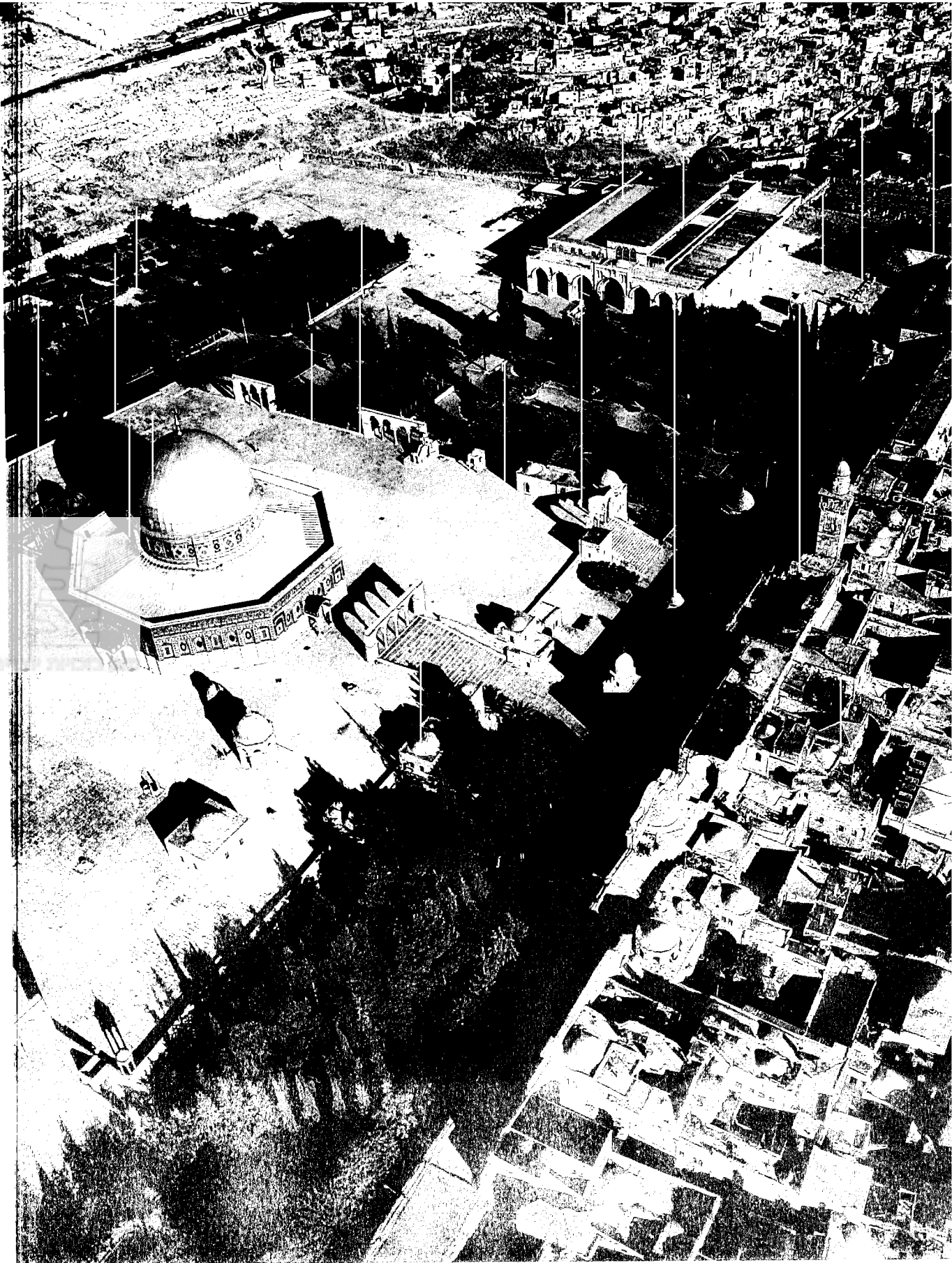
146 אבן אל-מַרְגִ'א, דף 42ב, מס' 138; השווה: אבן חנבל (לעיל, הערה 32), א, עמ' 306-307; אס-סיוטי (לעיל, הערה 4), דף 79א-80א; מג'יר אד-דין אל-חנבלי (שם), עמ' 38; אבן אל-את'יר, אל-כאמל פי את-תאריח', ביירות 1965, עמ' 108-113; 'Muthīr al-Gharām ilā Ziyārat al-Khalīl al-Abū al-Fidā' al-Tadmūrī, 'al-ahyā al-Ṣalāt wa-l-Salām', ed. Ch.D. Matthews, *JPOS*, XVII (1937), p. 158. והשווה: גרבר (לעיל, הערה 52), עמ' 43.

147 ראה, למשל, לעיל, הערה 90-92.

148 ראה, למשל, הערה 4 ואילך.

149 ראה, למשל, הערה 62-63. חומר יהודי מצא דרכו גם למכה, ויש, כמובן, מעתק של תכנים יהודיים לשם.

ירושלים – טבור הארץ

ויתכן כי קיימת השפעה של מושגים יהודיים, שעברו דרך עיצוב מוסלמי, והועתקו חזרה ממכה לירושלים.¹⁵⁰ יש להניח, שמרבית המסורות שנזכרו צמחו לאחר התבססות המוסלמים בהר הבית ובעיקר לאחר מפעלי הבנייה של האומיים שם. הילה של קדושה נקשרה לירושלים ולמקדשיה המוסלמיים, במקביל לכעבה במכה, ובכל זאת, כבר בתקופה קדומה, הכירו חכמי הדת האורתודוקסים בירושלים כשלישית בהיררכיה של המקומות הקדושים, לאחר מכה ומדינה.¹⁵¹

בעמוד ממול:
מתחם הר הבית

מועג בזכויאת יצורים